

*Recht en krom. Corruptie, ongelijkheid en rechtsbescherming in de vroegmoderne Nederlanden*¹

FLORIKE EGMOND

'Justice? —
You get justice in the next world,
in this world you have the law'.
William Gaddis,
A Frolic of his Own (1994).

I INLEIDING

Er is vrij veel bekend over de formele structuur van machtsuitoefening, de bestuurlijke en rechterlijke organisatie, en de politieke participatie in de vroegmoderne Nederlanden. We weten echter nauwelijks wat ongelijkheid voor de wet concreet inhield, of en hoe het vervolgingsbeleid in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw als politiek instrument fungeerde, of wat de opties eigenlijk waren wanneer een gewone Noordnederlander destijds het slachtoffer dreigde te worden van een corrupte rechtbank of hoofd van de politie. Was hij of zij helemaal overgeleverd aan de genade van deze functionarissen? Bodem strafrecht en strafprocesrecht garanties en vormen van rechtsbescherming aan verdachten; en zo ja, welke dan en aan wie precies? Of was het verstandiger in zo'n situatie het recht maar het recht te laten en toevlucht te nemen tot andere middelen: kon de betrokkene beter de benen nemen, steekpenningen betalen, of proberen steun te zoeken bij een vijandelijke factie? Werd het tijd om een knokploeg of huurmoordenaars in te schakelen, was het zinvol met vrienden en helpers een oproer te maken, of stapte men met een klacht tegen de overheid misschien naar een externe bemiddelaar? Of waren zulke bestuurders zo machtig dat we niet eens de sporen meer kunnen vinden van mensen die hen in de weg stonden?

Met deze vraagstukken, die soms van levensbelang waren, zagen velen in het vroeg-

1 Het archiefonderzoek waarop dit artikel is gebaseerd werd deels verricht in het kader van het NWO-Pionierproject Rechtspraakgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Dit project richtte zich op de (nog steeds maar in zeer beperkte mate onderzochte) archieven van de Hoge Raad en bouwde tevens voort op het door J. Th. de Smidt geleide onderzoeksproject naar de archieven van de Grote Raad van Mechelen. Resultaten van dit project zijn te vinden in publicaties van Alain Wijffels, Remco van Rhee, Christel Veritas, Ivo van Loo en mijzelf. Voor het overige grijpt dit artikel terug op eerder, eveneens door NWO gefinancierd onderzoek in de archieven van alle rechtbanken met bevoegdheid in strafzaken in Holland, Zeeland en Brabant voor het tijdperk circa 1650-1810. Een aantal van de hier geopperde ideeën heb ik kunnen uitproberen in colleges aan de RUL en RUU voor rechten- en criminologiestudenten, en in enkele voordrachten over tolerantie voor historici en sociologen aan de UvA en in New York. Ik wil Peter Mason, Sjoerd Faber, Henk van Nierop en Jos de Jong danken voor hun commentaar op verschillende versies van dit stuk.

moderne Europa zich geconfronteerd. Noord-Nederland vormde daarop vóór en tijdens de Republiek geen uitzondering. Net als in andere Europese landen werden ook in dit gebied personen het slachtoffer van overheidsoptreden en machtsmisbruik door overheidsdienaren². De middelen die deze slachtoffers in hun verzet daartegen konden gebruiken, onthullen niet alleen het een en ander over de relaties tussen onderdanen en overheid, maar werpen ook licht op de machtsstructuur en -verhoudingen in deze landen. Daaruit doemt een ander, veelzeggender beeld op dan de sterk geïdealiseerde representatie van relaties tussen autoriteiten en onderdanen die vooral gebaseerd is op analyses van bestuursstructuren en wetgeving.

Anders dan in Groot-Brittannië is in Nederland in de afgelopen halve eeuw aan dit soort vraagstukken weinig aandacht besteed³. Dat heeft alles te maken met de oriëntatie van de Nederlandse onderzoekstraditie op het gebied van de geschiedenis van strafrechtspraak en criminaliteit, die geen duidelijke wortels heeft in een expliciete maatschappijkritische visie⁴. Voor zover paradigma's hier al een rol speelden, waren dat eerder de 'continentale' inzichten van Foucault en Elias, waarin de staat centraal staat, dan 'Britse' perspectieven waarin klassenstrijd en maatschappelijke ongelijkheid veel meer aandacht krijgen. In de Nederlandse geschiedschrijving op dit terrein is de blik dan ook in de eerste plaats van boven naar beneden gericht en veelal sterk op de staat geconcentreerd — al was dat dan een staat met een (verhoudingsgewijs) gefragmenteerde machtsstructuur, gekenmerkt door lokaal en gewestelijk particularisme. Thema's als macht en disciplineren zijn in deze Nederlandse onderzoekstraditie dan ook vooral besproken in relatie tot de strafvormen en de zwaarte daarvan (met name gedurende het *ancien régime*), en tot de ontwikkelingen in het gevangeniswezen en de vorming van de politie gedurende de negentiende en twintigste eeuw⁵.

2 Over de aantallen of percentages valt weinig zinnigs te zeggen, vooral vanwege de aard van het probleem en de daarmee gepaard gaande gebrekkige documentatie.

3 Als uitzondering voor de Noordelijke Nederlanden moet hier genoemd worden H. Diederiks, 'Politieke misdaden tijdens de Republiek, de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor criminologie*, XXXI (1989) 272-286; en Diederiks, *In een land van justitie. Criminaliteit van vrouwen, soldaten en ambtenaren in de achttiende eeuwse Republiek* (Hilversum, 1993). Opvallend is overigens dat door 'Zuidnederlanders' als Blockmans en Van Rompaey voor de Bourgondische periode wél expliciet aandacht is besteed aan corruptie, ambtsmisbruik, de rol en berechting van baljuwen en dergelijke. Overigens is de vraagstelling bij met name Blockmans vooral toegespitst op de ontwikkeling van een bestuurlijke ethiek of de vestiging van een openbare rechtsorde — waarbij dus toch weer de staat centraal staat. Zie met name W. Blockmans, 'Privaat en openbaar domein. Hollandse ambtenaren voor de rechter onder de Bourgondiërs', in: J.-M. Duvosquel, E. Thoen, ed., *Peasants and townsmen in Medieval Europe. Studio in honorem Adriaan Verhulst* (Gent, 1995) 707-719, en J. van Rompaey, *Het grafelijke baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode* (Brussel, 1967). Uiteraard bestaan er tal van verschillen binnen wat ik hier aanduid als 'de Engelse traditie'; de cruciale rol van E. P. Thompson wordt echter algemeen erkend. Twee van de meest inspirerende bijdragen zijn voor mij in de loop der tijd geweest: K. Wrightson, 'Two concepts of order. Justices, constables and jurymen in seventeenth-century England', in: J. Brewer, J. Styles, ed., *An ungovernable people. The English and their law in the seventeenth and eighteenth centuries* (Londen, 1980) 21-46; en V. A. C. Gatrell, *The hanging tree. Execution and the English people 1770-1868* (Oxford, 1994).

4 De namen en het werk van Sjoerd Faber, Pieter Spierenburg, Arend Huussen, en de te vroeg overleden Herman Diederiks dienen zich onmiddellijk aan. De werkgroep strafrechtsgeschiedenis, die in 1998 na 25 jaar werd opgeheven, bracht gedurende die periode de meeste onderzoekers op dit gebied in Nederland bijeen.

5 Zie bijvoorbeeld het werk van Pieter Spierenburg over tuchthuizen en straffen, Arend Huussen over

Deze oriëntatie is geenszins toevallig. Ze reflecteert — expliciet dan wel impliciet — twee nauw verweven, dominante en in sociaal-politiek opzicht conservatieve visies op rechtspraak in het verleden. De eerste zienswijze presenteert rechtspraak (en wel overwegend civiel recht) op een anachronistische en misleidende wijze als een conflict-bestrijdend of -oplossend instrument. Cruciaal voor de vroegmoderne samenleving was nu echter juist dat van het beperkte aantal conflicten dat ooit voor de rechtbanken belandde vele helemaal niet beslecht werden. Een flink aantal escaleerde juist en nam steeds ergere vormen aan, waardoor de ene rechtszaak zich op de andere stapelde — een situatie waarmee alleen de betrokken juristen blij waren. In de tweede visie wordt strafrechtspraak gepresenteerd als een middel ter herstel van de orde, zonder dat ooit de vragen behandeld worden wiens en welke orde dat eigenlijk was, en in hoeverre het eigenlijk wel om herstel ging⁶. In deze visie lijkt men twintigste-eeuwse consensus-modellen terug te projecteren op vroeger eeuwen en daardoor uit te gaan van een (fictief) homogeen en betrekkelijk egalitair karakter van de Nederlandse samenleving waarin een brede consensus te vinden is/was over openbare orde en orde-bewaarders. Daarbij wordt overigens gemakshalve ook nog vergeten dat de strafrechtspraak in heel continentaal Europa vóór 1800 bij uitstek een exemplarische aangelegenheid was, waarbij overheden zich (onder meer vanwege gebrek aan mankracht) concentreerden op voorbeeldgevallen die een voornamelijk afschrikkende en symbolische werking moesten hebben⁷. Selectieve justitie dus — eerder dan het beslechten van conflicten — die misschien wel als primair doel had te laten zien dat de overheid überhaupt tot enige actie in staat was.

De grote kracht (en tevens de zwakte) van met name de tweede visie ligt in het feit dat ze nauw aansluit bij het geïdealiseerde zelfbeeld van de vroegmoderne Nederlandse gezagsdragers. Een land van 'goede politie en justitie', zoals de toenmalige rechters de Republiek graag aanduiden, was een land waar de heersende openbare orde, de wetten en de bestaande machtsverhoudingen gerespecteerd en gehandhaafd dienden te worden. Maar het minste wat we ons daarbij als onderzoekers toch moeten afvragen is wat voor machtsverhoudingen dat precies waren, welke klassen- en standsverschillen daar aan de orde waren, en in hoeverre de rechtspraak in concrete zaken fungeerde als een machtsmiddel in handen van bepaalde individuen of maatschappelijke groepen. Daarmee belanden we in het domein van maatschappelijk conflict in plaats van consensus, op het terrein waar overheden met elkaar concurreerden en conflict schiepen in plaats van beslechten, en komen we uit bij situaties waarin machthebbers de rechtspraak gebruikten voor privé-doeleinden en publieke overheden op hardhandige en

strafrechtspraak door de hoven van Holland en Friesland, Herman Franke over het gevangeniswezen en Cyrille Fijnaut over criminaliteitsbestrijding, vervolgingsbeleid en politie. Dit is uiteraard een generalisatie. Uitzonderingen zijn te vinden en er is wel degelijk aandacht besteed aan extrajudiciële vormen van conflict-oplossing (Herman Roodenburg), aan protest en oproer (Rudolf Dekker) en aan gecriminaliseerde groepen (Lotte van de Pol) — al valt het nog te bezien vanuit welk perspectief dat precies gebeurde.

6 Met de term strafrechtspraak doel ik hier op het hele complex dat in het verleden viel onder het begrip 'politie en justitie': dat wil zeggen openbare ordehandhaving, vervolgingsbeleid en strafrechtspraak.

7 Zie hierover vooral E. Cohen, *The crossroads of justice. Law and culture in late medieval France* (Leiden, New York, 1993).

tyrannieke wijze ingrepen in de privé sfeer van hun onderdanen. Over zulke, zeker niet exceptionele vraagstukken gaat het in de voorbeelden die hier aan de orde zullen komen, en in de daarop volgende schets van de uitsluitingsmechanismen in de Noord-nederlandse strafrechtspraak. Daaruit komt een kant van de Nederlandse samenleving tevoorschijn die destijds voor iedereen bekend was, maar sindsdien als schaduwzijde deels buiten beeld is geraakt in een nogal zelfgenoegzaam historiografisch zelfbeeld waarin consensus, egalitarisme en tolerantie retrospectief de toon zetten.

II EEN SLOTENMAKER WORDT GETREITERD (1506-1512)

De zaak van de slotenmaker Claes Jansz in de beginjaren van de zestiende eeuw laat zien hoever de macht van een plaatselijke schout en baljuw reikte, maar ook waar en bij wie de grenzen aan die macht precies lagen⁸. Ene Jan Gerytsz fungeerde in deze periode als schout van Alkmaar en tevens als baljuw van het nabijgelegen slot de Nyenburg. Daarmee was hij verantwoordelijk voor de openbare orde in Alkmaar en tevens bevoegd op te treden als 'hoofd van politie', openbare aanklager in strafzaken en voorzitter van de rechtbank van het district Nyenburg. In 1505 of 1506 arresteerde Gerytsz op zeer ongepaste wijze een jonge slotenmaker uit Alkmaar. De slotenmaker was, net als zijn vader, poorter van Alkmaar en werkte sinds een jaar of zes in die stad. Ongeveer een jaar voor zijn arrestatie was hij er getrouwd met een meisje uit een naburig dorp: ze hadden zich gevestigd in Alkmaar en stonden er goed bekend. De schout ontzag zich niet de slotenmaker buiten Alkmaar aan te spreken toen deze samen met zijn zwangere vrouw en een groepje vrienden en bekenden op de terugweg was van een korte pelgrimage naar een naburig klooster. De schoutsdienaren vielen de slotenmaker in het volle zicht van zijn metgezellen aan, sloegen hem tegen de grond en brachten hem schouderletsel toe. De schout beschuldigde hem van diefstal en liet hem opsluiten in de kerkers van kasteel de Nyenburg.

In allerlei opzichten was dit het prototype van een onrechtmatige arrestatie. Een van de belangrijke voorrechten en vormen van rechtbescherming die een stadsburger in de Nederlanden genoot was namelijk dat hij of zij niet zonder allerlei formaliteiten gearresteerd kon worden. Daarvoor was tenminste voorafgaande schriftelijke toestemming van de plaatselijke schepenbank (rechtbank) vereist. In dit geval had de schout geen arrestatiebevel van de schepenbank; zijn dienaars mishandelden voorts de arrestant; en hij schond het recht van een stadsburger om nergens anders dan in diens

8 Alle gegevens over deze zaak zijn ontleend aan Grote Raad van Mechelen (verder GRM), Dossier Beroepen 683 en Vonnis van 19 november 1512. Alle hier besproken zaken van GRM en Hoge Raad (HR) heb ik geraadpleegd op microfilm en -fiche in het Gravensteen/Instituut voor rechtsgeschiedenis te Leiden; films en originelen van de Hoge Raad zijn voorts te vinden in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag; originelen van de GRM-zaken berusten in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Voor een veel kortere en op de strafrechtspraak gerichte bespreking van enkele van de hier volgende zaken, zie F. Egmond, 'Strafzaken in hoogste instantie. Rechtsbescherming, corruptie en ongelijkheid in de vroeg-moderne Nederlanden', in: R. Huijbrecht, ed., *Handelingen van het tweede Hof van Holland symposium gehouden op 14 november 1997 in de Trêveszaal te Den Haag* (Den Haag, 1998) 63-75.

eigen stad in hechtenis te zitten tenzij hij of zij op heterdaad betrapt was of onmiddellijk werd geconfronteerd met het bewijs dat hij of zij misdrijven had gepleegd binnen de betreffende jurisdictie. Niets van dat alles was hier het geval, zelfs niet wanneer we de versie van de schout volgen. Daar bleef het echter niet bij. De schout weigerde de slotenmaker op borgtocht vrij te laten en verleende — tegen de regels — niemand toegang tot de gevangene, ook diens verwanten niet. Daarnaast gaf hij zijn dienaren opdracht de deur van het huis van de verdachte open te breken en huiszoeking te doen. Eerder al, waarschijnlijk ten tijde van de arrestatie hadden ze ook Claes Jansz' hoogzwangere vrouw mishandeld; zij kreeg een miskraam.

Volgens de latere verklaringen van de slotenmaker bedreigde de schout hem in zijn cel. Schout Gerytsz zei dat hij hem niets aan zou doen als hij maar bepaalde diefstallen zou bekennen, daaraan toevoegende dat 'zijn vader was rijk genoeg ende soude hem wel lossen'. Claes Jansz weigerde te bekennen omdat hij onschuldig was — zo stelde hij — en bovendien omdat hij zijn vrouw, ouders en vrienden de schande niet wilde aandoen, 'waeromme de bailliu quitteerde ende bedreef veele rudicheijt tegens Clays'⁹. Het idee van de schout was dus dat Claes Jansz' welgestelde vader wel over de brug zou komen met het compositiegeld. Compositie was een overigens op zich legale vorm van afkoopgeld, waarbij een schout of baljuw afzag van vervolging in ruil voor betaling. Wel was ook daarvoor vaak toestemming vóóraf van de schepenbank nodig. Compositie had vaak voordelen voor alle partijen. Compositiegelden vormden naast boetes een belangrijke bron van inkomsten voor de baljuwen en schouten. Zij genoten geen overheidssalaris, en hadden (in de meeste gevallen) hun ambt moeten kopen. Het bespaarde de schepenbank werk: vaak ging om het zaken waarin geen afdoende bewijsmateriaal beschikbaar was. En het bespaarde de verdachte zowel de publieke schande als de kosten van een rechtszaak. Dat de compositieregeling in handen van kwaadwillende schouten gemakkelijk tot een afpersingsstelsel kon worden blijkt niet alleen uit de hier besproken zaken, maar ook uit talrijke andere rechtszaken tegen overheidsdienaars in de archieven van de provinciale hoven en de Hoge Raad¹⁰.

Toen de slotenmaker ondanks alle bedreigingen bleef ontkennen besloot de schout letterlijk en figuurlijk tot zwaardere pressie over te gaan. In de cel van kasteel de Nyenburg ging hij in eigen persoon op Claes Jansz' benen staan. Toen dat niet hielp, liet hij hem door zijn dienaars op de pijnbank leggen en vastbinden met touwen waarin knopen waren gelegd; deze werden strak aangetrokken over zijn voorhoofd, geslachtsdelen en scheenbenen:

dede hem leggen ende bijnden up eene pijnbanck als een misdadich mensche met een corde met knopen voir zijn voirhof noch een corde aen zijn manlicheijt ende elders, daer

9 De citaten zijn afkomstig uit GRM Dossier Beroepen 683 stuk d.

10 Zie over compositie L. Hovy, 'Schikking in strafzaken in Holland tijdens de Republiek', in: *Scrinium etScriptura. Bundel opstellen aangeboden aan J. L. van der Gouw/Nederlands Archiefblad, LXXXIV* (1980) 413-429; O. van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland* (Hilversum, 1993) 318-319; en voor de praktijk in vijftiende-eeuws Holland zie Blockmans, 'Privaat en openbaar domein'.

mede de voirgen. bailliu met twee zijnen dienaars sonder assistencie van wette dede aen den voirs Clays groten pijn ende persecutie¹¹.

Claes Jansz bezweek pas toen de schout bovendien dreigde hem een mengsel van 'pis ende mostaert' toe te dienen. Hij bekende een paar diefstallen. Inmiddels had de schout al aan de vader van de slotenmaker gemeld dat zijn zoon een bekentenis had afgelegd. Verwanten brachten toen, zoals de schout al had verwacht, het compositiegeld bijeen, waarop de slotenmaker vrijgelaten werd.

We kunnen alleen maar raden hoe vaak dit soort dingen gebeurde. Van al die gevallen waar de slachtoffers het er verder bij lieten zitten weten we niets: die vinden we niet terug in de archieven. Berichten over moordaanslagen uit wraak op baljuws en schouten ben ik voor dit tijdperk nooit tegengekomen — wat niet wil zeggen dat zulke pogingen nooit gedaan zijn — en kennelijk was dit evenmin een situatie waarin de betrokkenen meenden dat externe bemiddelaars een oplossing konden bieden. Van tegenactie via directe politieke actie, oproer of meer subtiel gebruik van factietegenstellingen en andere vormen van politieke of bestuurlijke rivaliteit horen we althans in dit geval niets¹². Veel verdachten hebben vermoedelijk in deze positie eieren voor hun geld gekozen en gezwegen. Sommigen namen misschien wijselijk de benen. Tegenactie via juridische wegen was niet alleen kostbaar en zenuwslopend, maar kon ook gevaarlijk zijn, zoals blijkt uit het vervolg van deze zaak.

Vader en zoon wendden zich namelijk tot het Hof van Holland en verzochten in de eerste plaats het ongedaan maken van de compositieregeling, teruggave van het compositiegeld plus betaling van smartengeld en uiteraard volledig eerherstel: ze wilden publiekelijk verlost worden van de schande. Daarnaast wilden ze ook strafmaatregelen tegen de schout: ze eisten dat hij op het matje geroepen werd bij de procureur-generaal (de openbare aanklager bij het provinciale Hof van Holland), die dan bovendien een nader onderzoek naar zijn optreden kon instellen. Hoewel het Hof van Holland niet met al hun wensen instemde, was het duidelijk wel overtuigd dat zich hier een aantal onregelmatigheden had voorgedaan. Het gelastte de schout in Den Haag tekst en uitleg te komen geven rond de compositieregeling en bovendien over de brug te komen met het bewijs dat hij zou hebben voor de gepleegde diefstallen. Toen dit onvoldoende duidelijkheid opleverde, besloot het Hof dan maar zelf een nieuw onderzoek in te stellen. Dat was natuurlijk geenszins in het belang van de schout. Hij ging in beroep bij de Grote Raad van Mechelen tegen dit besluit van het Hof van Holland.

Gezien de procesdossiers en het besluit van het Hof lijkt het aannemelijk dat de slotenmaker en zijn verwanten zeer sterk stonden. De schout liep dan ook het risico niet alleen een flinke som geld te verliezen (in de vorm van boetes en smartengeld), maar ook zijn eer, reputatie en gezag als overheidsdienaar. Opnieuw nam hij zijn toevlucht tot geweld. In december 1507 bevond de slotenmaker zich met enkele vrienden en familieleden op een namiddag bij een verwant in Oudorp, het dorp waaruit zijn

11 GRM Dossier Beroepen 683 stuk d.

12 Met name politieke middelen en actie via bemiddelaars of pressie door invloedrijke medestanders en dergelijke werden overigens in dit tijdperk wel degelijk ingezet. Zie bijv. F. Egmond, 'Erezaken: rond een echtelijk conflict in het zestiende-eeuwse Haarlem', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CVII (1994) 3-22.

vrouw afkomstig was. Misschien was het wel Sinterklaas of Kerstmis. In ieder geval was er klein feestje aan de gang en werd er gedronken en gezongen. Op dat moment vielen de schout en zijn twee dienaars het huis binnen met het doel de slotenmaker te arresteren. Tijdens de daarop volgende vechtpartij wisten de slotenmaker en een vriend door een raam te ontsnappen. Zij hadden slechts een paar kneuzingen en een gescheurde mantel opgelopen, maar de oom van Claes Jansz raakte drie vingers kwijt en zweefde wekenlang tussen leven en dood ten gevolge van een steekwond in zijn nek. Het meubilair was gesloopt en enkele van Claes' vrienden waren mishandeld of in elkaar geslagen.

Uiteraard bracht de slotenmaker deze gebeurtenissen onmiddellijk ter kennis van de Grote Raad te Mechelen. Die ordonneerde de schout direct op te houden met zijn agressieve optreden ook al viel Oudorp binnen zijn jurisdictie. De slotenmaker verhoogde nu zijn eisen: behalve openbare excuses en eerherstel wilde hij een schadevergoeding van 100 ponden Vlaams en voorts 1.000 gouden kronen ter compensatie van het toegebrachte leed, 'gemerct dat hij Claes Jansz in zulcker vreesse pericle ende angst noch eens niet wesen en woude'. Naast deze 'civiele' eisen kwam nu nog een 'criminele': de slotenmaker wilde dat de schout ofwel onthoofd zou worden, ofwel 4.000 carolusgulden boete zou moeten betalen, en voorts voorgoed de toegang ontzegd zou worden tot enig ambt. De schout bracht daar tegen in dat hij volkomen in zijn recht stond toen hij had getracht binnen zijn eigen jurisdictie een man te arresteren die niet alleen eerdere diefstallen bekend had, maar zich ook nog schuldig had gemaakt aan diefstallen na zijn vorige hechtenis. De slotenmaker zou zelfs 'sacrilegie' gepleegd hebben door het stelen van een verzilverde hand met daarin relieken uit het klooster van de karmelieten te Oudorp. De verwondingen en schade tijdens de vechtpartij waren volgens de schout slechts ontstaan doordat Claes en zijn vrienden zich met geweld verzet hadden. Aangezien hij alleen optrad in verband met nieuwe delicten van Claes had hij bovendien ook geenszins het nog lopende proces rond de oude beschuldigingen doorkruist.

We weten niet of Claes Jansz werkelijk iets met de diefstallen te maken had. Wat we mogen aannemen is dat een beschuldiging van diefstal juist een slotenmaker zwaar moest vallen. De slotenmaker was immers een sleutelfiguur in de veiligheid van de stad en de stadsbewoners: stadspoorten, de gevangenis en de geldkist van de overheid, huizen, kloosters, privébezit, geheimen en kostbaarheden waren allemaal voor de slotenmaker toegankelijk. Met zijn betrouwbaarheid stond of viel dan ook veel meer dan zijn individuele reputatie. Misschien had de schout precies om deze redenen een beschuldiging van diefstal verzonnen. Het is evenmin ondenkbaar dat Claes Jansz werkelijk misbruik had gemaakt van zijn beroepsvaardigheden. En het kan ook nog zijn dat Claes Jansz juist door zijn beroep bepaalde geheimen of onoirbare praktijken van de schout zelf ontdekt had, waartegen deze zich met een valse beschuldiging trachtte te verweren¹³. Duidelijk is in elk geval wel dat zowel het Hof van Holland als

13 Met dank aan Jos de Jong, die me attendeerde op de bijzondere positie van de slotenmaker en op: A. P. A. van Daalen, 'Slotenmakers in Delft. Hoe het de gildebroeders van Sint Eloi verging', in: *Open Slot. Sluitwerk en slotenmakers in Nederland uit de 15e tot de 19e eeuw* (Uitgave naar aanleiding van de tentoonstelling 'Open Slot', Delft Prinsenhof; Groningen, 1986) 73-91.

de Grote Raad te Mechelen vond dat de schout veel te ver ging in zijn methoden. Uiteindelijk — maar wel pas vijfjaar later — kwam de Grote Raad tot een eindvonnis dat overwegend in het voordeel was van de slotenmaker, maar geen duidelijkheid schiep rond de diefstallen. De Grote Raad stelde dat de schout excessief geweld had gebruikt en veroordeelde hem tot een boete van 400 carolusguldens (te betalen aan de Grote Raad) en een smartengeld aan Claes Jansz van 200 ponden Vlaams. De schout draaide ook op voor de ongetwijfeld niet geringe proceskosten, maar hij bleef in functie.

De zaak van de getreiterde slotenmaker maakt duidelijk hoe flinterdun de grens was tussen legale compositie en illegale afpersing door schouten en baljuws. Zelfs wanneer afpersing uitkwam en bewezen kon worden, duurde het voorts jaren aler sancties volgden, en die sancties waren in de overgrote meerderheid van alle gevallen niet dramatisch. Ten derde blijkt dat de macht van schouten en baljuws om al dan niet tot vervolging over te gaan zelfs in het geval van gevestigde burgers met een goede reputatie zeer ver ging — en dan hebben we het nog niet over het type maatregelen dat daarbij gebruikt werd. Ten vierde kon een baljuw of schout zijn dienaren kennelijk gebruiken als een privé-knokploeg. (Dat is overigens ook niet zo'n misplaatste omschrijving, aangezien schouten hun dienders veelal uit eigen zak betaalden.) Tot slot konden zelfs stadspoorters die beschikten over volle burgerrechten zich tegen machtsmisbruik door zulke overheidsdienaren alleen maar beschermen als ze sterk, welgesteld en slim genoeg waren, en bovendien konden vertrouwen op de inzet van hun verwanten en vrienden. Als Claes Jansz geen jonge man was geweest die bovendien kon vertrouwen op de fysieke, morele en financiële assistentie van een aantal verwanten en vrienden, had hij geen schijn van kans gemaakt tegen de schout en had hij vast en zeker ook geen juridische stappen tegen hem durven nemen.

III EEN BOER STEELT ZIJN KOEIEN TERUG (1552-1554); EEN BALJUW PERST AF (1691-1692)

Die conclusies worden gestaafd door verschillende andere zaken uit de hoge rechtscolleges. Twee korte voorbeelden illustreren dit nader, en geven tevens aan hoe veel (of hoe weinig) er voor geïntimideerde verdachten te bereiken viel met de inzet van geweld dan wel juridische middelen. In 1552 nam de schout van Weesp (Lubert Aelkens) veertien koeien en twee paarden in beslag van boer Jan Gielisz uit Weesperkarspel omdat deze zijn schulden niet betaald zou hebben¹⁴. De schout liet ze openbaar verkopen, waarbij hijzelf de enige bieder was — en wel omdat hij verkoping had doen plaatsvinden op een moment dat de meeste dorpelingen in de kerk zaten. De schout werd dus voor een zacht prijsje eigenaar van de beesten. Toen hij ze door zijn dienders naar de veemarkt wilde laten drijven voor doorverkoop, ondernamen de boer en zijn vrienden en verwanten actie. Ze sloegen een paar dienders in elkaar, maakten groot rumoer in Weesp, 'in zulcker wijs dat de heelen Stadt in groote beroerte

14 Zie voor alle gegevens over deze zaak GRM Vonnis 2255, 28 maart 1556.

was', eigenden zich de beesten weer toe, en gooiden met stenen naar de schepenen. In de daarop volgende strafzaak tegen de boer (eerst op lokaal niveau, en vervolgens in hoger beroep voor het Hof van Holland) werden zware straffen geëist: onder meer onthoofding van de boer en confiscatie van al zijn bezittingen, en eventuele betaling van de proceskosten indien zijn bezit niet geconfisqueerd werd. Niets van dat alles gebeurde. De boer en zijn verwanten brachten het Hof op de hoogte van de lokale achtergrond van het conflict en dit gaf een onverwachte draai aan het geheel.

Tien jaar eerder, in 1542, was Jan Gielisz namelijk wegens zijn gebrekkige verstandelijke vermogens en vlagen van krankzinnigheid officieel onder voogdij gesteld. Hij mocht geen handel drijven, schulden aangaan of zich anderszins in financiële transacties begeven buiten medeweten van zijn voogden, verwanten of naaste vrienden. En dat was 'eenen yegelijcken tot Weesp notoir ende kennelick', ook schout Aelkens. Daar kwam nog iets bij. Gielisz bleek zijn schulden gemaakt te hebben in de herberg waarvan schout Aelkens de eigenaar en herbergier was: Aelkens was degene die Gielisz op krediet drank had geschonken en uiteraard ook de enige die de rekening had bijgehouden. De beslaglegging op het vee en de paarden had bovendien het karakter gehad van een overval. Het Hof van Holland gelastte een nieuw onderzoek en besliste in maart 1553 ten gunste van de boer. Deze werd op alle punten vrijgesproken, terwijl de baljuw van Gooiland, die in de criminele zaak voor schout Aelkens was opgetreden, de proceskosten moest betalen. Welbeschouwd een flutzaak, waarbij de hebzucht van de lokale schout ten koste dreigde te gaan van een plaatselijke inwoner die niet goed bij zijn verstand was. Wel had dit op zich futiele geschil bijna de boer zijn hoofd gekost en geruïneerd, bezorgde het enkele jaren lang beide partijen grote ergernis, en betekende de uiteindelijke nederlaag van de schout ernstig prestigeverlies voor hemzelf en zijn directe superior, de baljuw. Net als de Alkmaarse slotenmaker bracht de boer het er slechts goed van af dankzij de fysieke inzet van zijn vrienden en verwanten. Immers, pas doordat het geschil uitmondde in een strafzaak, werd het uit het lokale domein — en dus het machtsbereik van de hebzuchtige schout — getild.

De speelruimte die vooral hoge corrupte overheidsdienaren genoten, komt schrijnend duidelijk naar voren in het geval van de Rotterdamse baljuw mr. Jacob van Zuylen van Nyevelt. Hij stond in 1691-1692 terecht voor de Hoge Raad wegens grootschalige fraude, corruptie, machtsmisbruiken andere wandaden. De indrukwekkende aanklacht omvat zestig gedetailleerd besproken *crimina*, waaronder majesteitsschennis, afpersing en mishandeling, onwettige opsluiting, geheime compositie in overspel- en verkrachtingszaken, valsheid in geschrifte en diefstal (om er slechts enkele te noemen). Die zestig *crimina* zullen slechts de top van de ijsberg vertegenwoordigd hebben van de delicten waarvan deze baljuw verdacht werd. Immers, de vroegmoderne justitie opereerde exemplarisch en deze aanklachten betroffen waarschijnlijk de delicten waarvoor de procureur-generaal de kans op veroordeling het grootst achtte en die — tegen het licht van zijn openbare functie — het meest ernstig gevonden werden. De lijst is dan ook tevens belangrijk omdat ze een staalkaart presenteert van het type delicten waaraan een schout of baljuw zich uit hoofde van zijn functie schuldig kon maken (èn waarvoor hij vervolgd kon worden). Het aantal delicten alleen al maakt duidelijk dat het

wanbeleid van deze baljuw geen kortstondige aangelegenheid was, maar zich uitstrekke over een periode van jaren. En daaruit volgt dat de benadeelden in deze zestig zaken geen genoegdoening of compensatie, eerherstel of smartengeld hadden gekregen tot het moment dat het — soms najaren — eindelijk tot deze gecombineerde aanklacht kwam.

Ook daarna werd hen overigens geen recht gedaan. Uit de tientallen bladzijden omvattende stukken kunnen we natuurlijk niet zonder meer opmaken of de baljuw zich werkelijk aan dit alles schuldig had gemaakt. Maar het bijzondere karakter van dit archiefstuk geeft ons wel een kijkje achter de schermen van de Hoge Raad: doordat de overwegingen van de raadsheren per *crimen* genoteerd zijn, kunnen we per delict zien of zij Van Zuylen van Nyevelt daadwerkelijk schuldig achtten. Uit de eindberaadslagingen blijkt dat minstens twee van de acht raadsheren van de Hoge Raad de baljuw aan een flink aantal delicten schuldig achtten en pleitten voor veroordeling. Een van hen eiste zelfs de doodstraf. De meerderheid van zes vond echter onvoldoende bewijs aanwezig, en de baljuw werd vrijgesproken — ondanks het feit dat elk van deze raadsheren hem aan meerdere delicten schuldig achtte¹⁵. Dat was geen toeval, zoals we kunnen nagaan in de literatuur over de geschiedenis van Rotterdam. Daaruit blijkt dat Van Zuylen van Nyevelt cruciale protectie genoot van stadhouder Willem III, die zijn beschermeling ondanks alles de hand boven het hoofd bleef houden. De bevolking plunderde het huis van de baljuw; er werden allerlei schimpdichten tegen hem geschreven, en hij werd zelfs uit zijn ambt ontzet door het Rotterdams stadsbestuur. Voorspraak van de stadhouder bezorgde hem echter vrijspraak door de Hoge Raad, waarna hij ergerlijk genoeg in zijn ambt werd hersteld, ook nog een enorme schadevergoeding betaald kreeg, en zijn verwanten op aantrekkelijke functies gezet werden. Vervolgens ging Van Zuylen er toe over zijn tegenstanders in de Rotterdamse stadsregering politiek te elimineren¹⁶.

Deze twee voorbeelden laten ook zien dat de allerhoogste rechtscolleges in de Nederlanden — zoals het Hof van Holland, de Grote Raad en de Hoge Raad — eigenlijk over weinig praktische middelen beschikten om paal en perk te stellen aan fysieke intimidatie, afpersing en soortgelijke praktijken door plaatselijke baljuwen en schouten¹⁷. Wat meer is, hier lijkt sprake van een echte *longue durée*, want veel verandering valt er niet te bespeuren in dit opzicht gedurende de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Ook de vorming van de Republiek (met de bijbehorende oprichting van de Hoge Raad in 1582) lijkt in dit opzicht nauwelijks verschil gemaakt te hebben. De drie volgende voorbeelden zullen echter laten zien dat er in de positie van specifieke

15 Zie Hoge Raad (verder HR), Collectie Grande Boek 11, beraadslagingen en vonnis van 27 mei 1692.

16 De zaak is berucht, wordt kort genoemd in R. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, H.T. Colenbrander, ed. (2e bijgew. dr. 1922, herdr. Den Haag, 1980) 296; en uitvoerig besproken in A. van der Schoor, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle, 1999) 279-282. (Met dank aan Jos de Jong voor deze verwijzingen.)

17 Verdere voorbeelden die voor de Hoge Raad terecht werden zijn te vinden in ARA, Hoge Raad Collectie Grande. Zie ook de excerpten uit strafzaken voor de Hoge Raad gepubliceerd door J. Gijsberti Hodenpijl van Hodenpijl, 'Extracten uit de crimineele ordonnantien van Holland', *De Navorscher* (1894) 321-333; (1895) 185-197; (1896) 462-475; (1898) 449-457; en (1899) 40-45, 229-232, 349-353, 439-442, 543-548.

categorieën verdachten wel degelijk iets veranderde. Een grote rol speelden daarin wijzigingen in de machtsconstellatie van de vrijwel autonome lokale schepenbanken, de provinciale hoven en de nieuwe Hoge Raad (die van veel dichterbij opereerde dan de Grote Raad te Mechelen, maar anderzijds wel zijn positie moest zien te bevechten).

IV EEN VROUW WIL EERHERSTEL (1592)

Een van de meest ellendige situaties in de zestiende en zeventiende eeuw was verdacht te worden van toverij. Dat overkwam Neeltjen Andries, een vrouw die al zo'n dertig jaar in Schiedam woonde en daar samen met haar man een houthandel dreef. Hoewel ze algemeen bekend stond 'als een vrouw met eere' die steeds omging met 'luyden van qualité', ging al enkele jaren het gerucht dat ze een toveres was. In 1587 wendde ze zich daarom tot de stadsschepenbank met het verzoek een procedure te beginnen om haar naam te zuiveren: ze stelde zich 'ter purge'. Daarbij werd iedereen die iets tot haar laste had in te brengen opgeroepen om dat dan maar voor het gerecht te komen doen, en wel voorzien van bewijs¹⁸.

Een 'ter purge stelling', waarin het initiatief uitging van een particulier, gaf gewone burgers een juridisch wapen in handen in een situatie waarbij er nog geen sprake was van officiële beschuldigingen of aanklachten, maar al wel ernstige schade werd toegebracht aan iemands reputatie. Ze stelde een 'verdachte' in zekere zin in staat met behulp van de justitie die justitie een stap voor te zijn. Immers, het eerste en meest zichtbare doel van zo'n procedure was weliswaar iemands reputatie te zuiveren, maar direct daarachter verscholen lag het oogmerk om niet in de beklagdenbank terecht te komen. Als niemand verscheen of er geen afdoende bewijs geleverd werd, was de naam van de betrokkene daarmee gezuiverd en kon degene die daarna nog geruchten verspreide vervolgd worden. Dit soort procedure was echter allesbehalve zonder gevaar en kon zich gemakkelijk en met desastreuze gevolgen keren tegen de persoon die erom gevraagd had. Degene die zich 'ter purge stelde' in verband met toverij- of hekserij beschuldigingen kreeg namelijk te maken met een gerechtelijk onderzoek dat zeer snel in een strafzaak kon overgaan, en moest zich in de beginfase van de procedure ter beschikking houden van de justitie. Vaak betekende dit een periode van detentie in de gevangenis van het Hof van Holland. Elk verblijf in een gevangenis bracht al de nodige gezondheidsrisico's met zich mee, maar veel gevaarlijker was dat zich inderdaad personen konden aandienen met bewijsmateriaal dat aanleiding gaf tot een verhoor onder tortuur. Waar zulke verhoren in toverijzaken toe konden leiden was algemeen bekend: de dood op de brandstapel of door verdrinking. Zulke risico's nam slechts iemand voor wie het herwinnen van een goede reputatie en een respectabele sociale positie letterlijk van levensbelang was. Dat blijkt ook uit het kleine aantal van dit soort 'ter purge stellingen' dat we in de rechterlijke archieven vinden. In het

18 Voor deze zaak is, tenzij anders vermeld, gebruik gemaakt van HR Collectie Grande Boek 3,4 maart 1592. Zie voor verdere informatie over deze zaak H. de Waardt, *Toverij en samenleving. Holland 1500-1800* (Rotterdam, 1991).

gewest Holland zijn voor de gehele periode tussen 1500 en 1800 slechts 24 gevallen bekend van 'ter purge stelling' inzake toverij en hekserij. Een flink aantal daarvan vond plaats in de jaren 1580-1600, de hoogtijdagen van de toverijprocessen in de Noordelijke Nederlanden¹⁹.

Kennelijk meldde in 1587 niemand zich bij het Schiedamse gerecht. De schepensbank verklaarde Neeltjen dus 'puur, suijsver en innocent van de praetens toverije' en verkondigde dat degenen die voortgingen met het verspreiden van deze geruchten konden rekenen op een boete en eventuele verdere straffen. Dat hielp echter niet genoeg. De geruchten namen in de loop van de volgende jaren eerder toe dan af. Neeltje meende daarom dat ze haar stap moest herhalen, maar ditmaal op hoger niveau. Ze wendde zich eind 1591 regelrecht tot het Hof van Holland²⁰. Neeltje moet zich op dit moment voor een bijna onmogelijke keuze gesteld hebben gezien: zelf actie ondernemen en een nieuwe zuiveringsprocedure op gang brengen met alle bijbehorende risico's, of afwachten op het gevaar af dat ze daarmee het initiatief uit handen gaf en de schout en schepens haar uit eigen beweging zouden vervolgen. Waarschijnlijk terecht meende ze dat de laatste optie riskanter was. Want Schiedam was juist in dit tijdperk het epicentrum van de golven toverij- en hekserijbeschuldigingen en -processen die in de laatste twintig jaar van de zestiende eeuw door Holland gingen. Nog in juni 1585 waren vier vrouwen in Schiedam ter dood veroordeeld wegens toverij, en het was de bekentenis van een in januari 1591 in Schiedam gearresteerde vrouw (die zich vervolgens in haar cel had opgehangen) welke de directe aanleiding vormde voor Neeltjens tweede 'ter purge stelling'²¹.

Alles leek Neeltje tegen te zitten bij deze tweede zuiveringsprocedure. Toen ze zich meldde bij het Hof van Holland, willigde dit haar verzoek tot snelle invrijheidstelling niet in. Ze moest gedurende de gehele procedure in hechtenis blijven. Haar zaak nam eigenlijk vrijwel direct de vorm aan van een strafproces volgens de *ordinaire* procedure (waarover later meer), waarbij de procureur-generaal van het Hof van Holland en de plaatselijke schout van Schiedam als openbare aanklagers optraden en bewijsmateriaal tegen Neeltjen Andries inzamelden. Naast de beschuldigingen afkomstig van twee eerder veroordeelde Schiedamse vrouwen brachten zij nog negen andere belastende verklaringen bijeen, waarin Neeltjen Andries en haar 'medeplichtige' Maritjen beschuldigd werden van tal van toverijen. Neeltje zou onder meer verschillende dienstmeiden in de buurt ziek getoverd hebben (een van hen braakte vissen, spijkers en messen), 'mitsgaders... meer andere acten van grouwelijke spookerije'. Ze had allerlei klein huisraad in naburige huizen doen verdwijnen en voorts een schipbreuk veroorzaakt omdat de kapitein geweigerd had haar in zijn kar mee te laten rijden naar de haven. Verder was ze 's nachts dansend op een weide in Schiedam gesignaleerd tezamen met onzichtbare duivelse metgezellen. (De verslagen maken niet duidelijk hoe de ge-

19 Voor het gehele gewest Holland zijn in totaal 103 hekserij- en toverijprocessen bekend (uitmondend in 37 terechtstellingen); daarvan speelden zich 33 (15 doodvonnissen) af tussen 1580 en 1600. Zie hiervoor De Waardt, *Toverij en samenleving*, 283.

20 Het Hof van Holland was overigens formeel gesproken eigenlijk de enige rechtbank in Holland met de bevoegdheid om een dergelijke zuiveringsprocedure uit te voeren.

21 Zie De Waardt, *Toverij en samenleving*, 99-101.

tuigen die onzichtbare metgezellen hadden kunnen waarnemen.) Daartegenover hadden Neeltjen en haar advocaat 42 verklaringen verzameld waarin getuigd werd van haar goede reputatie, gunstige gedrag en onschuld aan dit soort activiteiten. Een aantal daarvan was afkomstig van buitengewoon prominente inwoners van Schiedam. Niettemin meende het Hof van Holland dat de getuigenverklaringen tegen Neeltjen en Maritjen bezwarend genoeg waren om haar op de pijnbank te verhoren: in februari 1592 veroordeelde het Hof haar in een tussenvonnis officieel tot verhoor onder tortuur. Neeltjen en haar advocaat besloten tegen dit tussenvonnis in beroep te gaan bij de Hoge Raad. Dit was natuurlijk het cruciale moment in de procedure: de kans was miniem dat ze de tortuur zou doorstaan zonder een bekentenis af te leggen; en een bekentenis betekende de doodstraf. De maanden die Neeltjen vervolgens wachtend in de cel doorbracht totdat de Hoge Raad eindelijk in juli 1582 een beslissing nam, moeten voor haar slopend zijn geweest. En toen die beslissing dan eindelijk kwam, was ze allerminst eenduidig. De Hoge Raad bevestigde noch vernietigde het tussenvonnis van het Hof van Holland, maar gelastte een nieuw onderzoek op lokaal, Schiedams niveau:

niet alleen op 't gunt voorszeyd is, maar mede op alle circumstantien die sij nae discretie bevinden sullen, soo tot ontlastinge als beswaamisse van deselve impetrante en ontdeckinge van de waarheyd der saake te mogen dienen.

Neeltjen bleef nog steeds gevangen en voor haar brak een nieuwe en nog veel langere periode van wachten aan. Twee afgevaardigden van de Hoge Raad begaven zich tijdens de zomervakantie van 1592 naar Schiedam en ondervroegen daar een groot aantal mensen²².

Tot de zomer van 1593 — toen Neeltjen dus meer dan anderhalfjaar gevangen had gezeten — bleef het onduidelijk of ze alsnog op de pijnbank verhoord zou worden. Intussen overleed haar man. De schout van Schiedam deed zijn uiterste best obstructie te plegen bij de verdeling van hun gezamenlijke bezittingen; hij trachtte zelfs ze in beslag te laten nemen alsof Neeltjen reeds veroordeeld was. Eindelijk, op 13 juli 1593 maakte de Hoge Raad het eindoordeel bekend: de Raad vernietigde het tussenvonnis van het Hof van Holland, verklaarde Neeltjen geheel onschuldig aan alle feiten die haar ten laste waren gelegd door de Schiedamse schout en de procureur-generaal van het Hof, ontsloeg haar uit hechtenis en gelastte de twee aanklagers alle proceskosten te betalen behalve de kosten van haar onderhoud in de gevangenis. Duidelijker kon het nauwelijks: Neeltjen was onschuldig en haar naam was voorgoed gezuiverd.

Twee 'para-juridische' aspecten verdienen bij dit alles speciale aandacht: de sociale positie van Neeltje en het politiek gehalte van de uitspraak van de Hoge Raad. Net als de slotenmaker en de Weesper boer zou Neeltjen weinig kans gemaakt hebben wanneer ze geen steun had ondervonden van vrienden en verwanten. Als ze armlastig was geweest, als ze geen 42 getuigen bereid had gevonden gunstige verklaringen over haar reputatie en gedrag af te leggen, en als onder die getuigen geen mannen en vrou-

22 De term zomervakantie komt in de archiefstukken voor.

wen van zeer hoog aanzien waren geweest — kortom als ze zich een zwakke, sociaal geïsoleerde vrouw had getoond — dan had het Hof van Holland haar vast en zeker veel sneller naar de pijnbank verwezen en was de kans op een nieuw lokaal onderzoek en daarmee op uiteindelijke vrijspraak zeer klein geweest²³.

Het 'politiek gehalte' van deze zaak vraagt om een nadere verkenning — vooral gezien de gevolgen van de uitspraak, die een veel grotere reikwijdte had dan alleen de zaak van Neeltjen Andries²⁴. Als we in aanmerking nemen hoeveel tijd het plaatselijk onderzoek door de Hoge Raad in beslag had genomen, en daarnaast opmerken dat verschillende Hollandse schepenbanken in deze periode strafzaken wegens toverij of hekserij aanhielden totdat een uitspraak van de Hoge Raad in het proces tegen Neeltjen bekend was, dan moeten we wel concluderen dat de Hoge Raad zich heel goed bewust was dat zijn uitspraak zwaar zou wegen en als precedent kon gaan werken. Zonder dat de Hoge Raad zich ook maar op enigerlei wijze uitliet over het al dan niet bestaan van toverij of hekserij, impliceerde zijn uitspraak dat voortaan ieder tortuurvonnis in een toverijproces van elke Hollandse schepenbank kans liep in hoger beroep aangevochten te worden. Nieuwe, langdurige onderzoeken op lokaal niveau konden dan volgen, waarmee grote vertragingen en hoge kosten gepaard zouden gaan. Daar zat niemand op te wachten. Of dit nu in de bedoeling lag van de Hoge Raad of niet, de uitspraak in Neeltjens zaak blokkeerde in de praktijk nieuwe doodvonnissen in toverij- en hekserijzaken in het gewest Holland. Immers, voor een doodvonnis was een bekentenis vereist, en tenzij iemand zonder verhoor op de pijnbank toverij bekende, zat er voor de Hollandse schepenbanken weinig anders op dan lagere straffen op te leggen, een andere aanklacht te verzinnen, of maar af te zien van strafvervolgning. En dat was precies wat er in de praktijk ook gebeurde. Na de zaak-Neeltjen werden er nog wel een aantal toverij- en hekserijprocessen gevoerd in Holland, maar afgezien van één enkel geval (in 1614) eindigde geen daarvan met een doodvonnis²⁵.

De interventie van de Hoge Raad betekende dus dat de rechtsbescherming van verdachten in toverijzaken in de praktijk enorm werd uitgebreid en dat aan alle vervolgingen wegens toverij in Holland een grote hinderpaal in de weg gesteld werd. Het lijkt me onwaarschijnlijk dat dit 'per ongeluk' gebeurde. Immers, er waren wel degelijk andere beslissingen mogelijk geweest: de Hoge Raad had evengoed het tortuurvonnis van het Hof van Holland slechts kunnen bevestigen of vernietigen. Dat had tot tortuur en een waarschijnlijk doodvonnis door het Hof van Holland geleid, ofwel tot vrijlating — maar in geen geval tot nieuw onderzoek. Waarschijnlijk wenste de Hoge Raad zich dus niet tot een procedurele uitspraak te beperken en gelastte hij een nieuw inhoudelijk onderzoek, juist omdat men hierin een mogelijkheid zag paal en perk te stellen aan de tendens op lokaal niveau om hekserij- en toverijprocessen aan te span-

23 Zie ook de conclusie van De Waardt, *Toverij en samenleving*, 104-105.

24 Door de (beknpte) verslaglegging van de beraadslagingen van de raadsheren vormen de archieven van de Hoge Raad een van de zeer zeldzame uitzonderingen in de Europese rechterlijke archieven uit de vroegmoderne periode. Daarin zijn normaal gesproken nooit de opinies van raadsheren of de motiveringen van uitspraken te vinden. In Neeltjens geval is zulke informatie overigens schaars en beperkt ze zich tot de meningen van de raadsleden over de vraag of er een nieuw onderzoek ingesteld diende te worden.

25 Zie De Waardt, *Toverij en samenleving*, 100-101.

nen²⁶. De kans is dan ook groot dat politieke overwegingen daarbij een belangrijke rol gespeeld hebben, en het is vast ook niet toevallig dat de Hoge Raad zo'n verrekend besluit nam in de beginfase van zijn bestaan — net tien jaar na zijn oprichting als een van de boegbeelden van de nieuwe Republiek—toen de reikwijdte van zijn uitspraken en de machtsverhouding ten opzichte van het veel oudere Hof van Holland nog bepaald niet waren uitgekristalliseerd. Enigszins cru gesteld: misschien zag de Hoge Raad met deze uitspraak kans een precedent te stellen en daarmee zijn eigen prestige te verhogen, het Hof van Holland af te troeven, en ook nog de kosten van de strafrecht-spraak te drukken. En wie weet speelden zelfs 'humanitaire' motieven ten aanzien van toveressen een rol!

V EEN BALJUW RAAKT IN HET NAUW (1609-1610); EEN BANDIET GAAT IN BEROEP (1717-1718)

Zulke vermoedens zijn helemaal niet zo vergezocht wanneer we een blik werpen op twee andere zaken, waarin de Hoge Raad eveneens sterk politiek gekleurde besluiten nam die een bredere reikwijdte hadden op het gebied van de rechtsbescherming van verdachten en het Hollandse vervolgingsbeleid. In 1609 bemerkte baljuw Jacob de Witte van Goes tot zijn schrik dat hij zich in de beklagdenbank bevond tijdens een *extraordinair* gevoerd strafproces (waarover later meer) voor het Hof van Holland. Hij had een bekentenis afgelegd — althans dat beweerden zijn vervolgers — en werd veroordeeld, maar wilde in beroep gaan bij de Hoge Raad, ook al stond het strafprocesrecht geen beroep toe nadat de verdachte een bekentenis had afgelegd in een dergelijk type procedure²⁷. De crux van de zaak was dus of hij nu wel of niet een bekentenis had afgelegd.

De Wittes 'misdaden', evenals zijn proces, waren nauw verbonden met de plaatselijke politiek-religieuze factiestrijd. Volgens de aanklacht had baljuw De Witte geen enkele poging gedaan de distributie van enkele opruiende pamfletten tegen te gaan en had hij bovendien lasterlijke geruchten helpen verspreiden tegen de leden van een van de facties in Goes. Klachten daarover hadden het Hof van Holland (en Zeeland) bereikt en dit gelastte een onderzoek. Als 'misdaden tegen de staat' werden hoogverraad, oproerige activiteiten en alles wat onder die categorie gebracht kon worden gewoonlijk

26 Overigens lijkt zo'n lokale neiging tot het voeren van toverij- en hekserijprocessen me niet strijdig met een tendens op centraal niveau om dat soort processen juist aan banden te leggen. Tenslotte speelden op verschillende gerechtelijke niveaus ook verschillende overwegingen een rol in de vormgeving van het vervolgingsbeleid.

27 Tenzij anders vermeld zijn alle gegevens over deze zaak afkomstig uit HR Collectie Grande Boek 5, 11 december 1609-30 juli 1611. Zie voor een ander voorbeeld van een ambtenaar die wegens fraude en meenede ontzet werd uit zijn functie, en vervolgens in beroep ging: A. H. Huussen jr., B. S. Hempenius van Dijk, 'Rechtsbescherming van individu en ambtenaar tijdens de Opstand. De evocatie van de procedure tegen grietman mr. Pilgrim ten Indijck voor het Hof van Friesland naar de Grote Raad van Mechelen, 1572-1575', in: H. Soly, R. Vermeir, ed., *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde* (Brussel, 1993) 205-216 (dat overigens vrij sterk gericht is op de technische, juridisch-procedurele kanten van de zaak). Ook in dit geval bleken protectie en politiek een belangrijke rol te spelen.

berecht in een *extraordinaire* procedure. Kennelijk had de baljuw op een of ander moment tijdens het vooronderzoek toegegeven dat hij inderdaad bepaalde opmerkingen had gemaakt over zekere leden van het Goese stadsbestuur en bovendien had nagelaten de opruiende pamfletten te confisqueren. Dat was, althans volgens de procureur-generaal, zogoed als een bekentenis. Het Hof van Holland en Zeeland deelde die mening kennelijk en veroordeelde de baljuw in december 1609 tot een zware straf: hij werd voorgoed uit zijn ambt ontzet, voor zes jaar verbannen uit de stad Goes en het bijbehorende platteland, en moest naast de proceskosten nog een zeer fikse boete van 1.000 pond betalen aan de rentmeester van de exploiten van het Hof van Holland. Dit vonnis werd uitgesproken in aanwezigheid van de leden van het hof mr. Adriaan Junius en Steven van der Does, van de verdachte baljuw De Witte zelf, en van de procureur-generaal Gilles van Florij en de jonge advocaat-fiscaal Hugo de Groot, die op dat moment net twee jaar in functie was²⁸.

De baljuw diende onmiddellijk een verzoek in bij de Hoge Raad om in hoger beroep te mogen gaan tegen dit vonnis. En daar lag, zoals vermeld, een probleem: volgens de regels van het strafprocesrecht was het onmogelijk in beroep te gaan tegen een vonnis dat in een *extraordinaire* procedure 'op bekentenis' gevelde was. Volgens de baljuw had hij echter helemaal geen bekentenis afgelegd. Hoe dit ook zij, een meerderheid van de Hoge Raad was bereid een appèl toe te staan, en het is begrijpelijk dat het Hof van Holland daartegen heftig protesteerde. Het Hof wees uiteraard op de procesrechtelijke voorschriften die een appèl in zo'n geval niet toestonden en maakte duidelijk dat het de zaak van baljuw De Witte bovendien beschouwde als een *test-case* voor de relaties tussen Hof en Hoge Raad. Als de laatste hier een hoger beroep toeliet dan ontstond naar de mening van het Hof een precedent en vielen er ook in tal van andere *extraordinaire* zaken (die zo'n 90% uitmaakten van alle strafzaken) beroepsprocedures te verwachten — een situatie nog veel ernstiger dan degene die we zojuist hebben zien ontstaan in 1593, toen een op zich procedurele kwestie eveneens grote gevolgen had gekregen voor het vervolgingsbeleid. Dit was al erg genoeg. Zo mogelijk nog zwaarder woog voor het Hof dat het, juist vanwege die mogelijke precedentwerking, de toestemming van de Hoge Raad in het appèl van De Witte beschouwde als een regelrechte aanslag op zijn eigen eer en prestige en (meer indirect) die van de plaatselijke rechtbanken met bevoegdheid in strafzaken in Holland en Zeeland. Voortaan — zo meende men — zou geen enkel vonnis in een strafzaak meer gevrijwaard zijn van interventie door de Hoge Raad. Het ging hier niet om kleinigheden: het prestige en de macht van het Hof stonden ter discussie. Vandaar dat het Hof zijn bezwaren tegen de gang van zaken niet alleen naar de Hoge Raad stuurde, maar tevens naar de in dit verband meest relevante politieke gezagsdragers: de Staten van Zeeland²⁹. Tenslotte waren de politici eigenlijk de enigen die — als het conflict wer-

28 Adriaan Junius is overigens niet dezelfde persoon als de beroemde arts en humanist Hadrianus Junius. Over Hugo de Groot in deze context zie R. Huijbrecht, 'Hugo de Groot als advocaat-fiscaal van het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland 1607-1614', in: H. J. M. Nellen, J. Trapman, ed., *De Hollandse jaren van Hugo de Groot (1583-1621). Lezingen van het colloquium ter gelegenheid van de 350-ste sterfdag van Hugo de Groot ('s-Gravenhage, 31 augustus-1 september 1995)* (Hilversum, 1996) 45-56.

29 De wijze waarop de Hoge Raad reageerde, is tekenend voor het feit dat het hier om een machtsconflict

keijk op de spits werd gedreven — een beslissing zouden kunnen nemen in een aanleggenheid die belangrijke politieke en juridische gevolgen kon hebben.

In de hieropvolgende serie besprekingen, vergaderingen, protesten en onderhandelingen raakte baljuw De Witte vrijwel vergeten. De politieke gezagsdragers trachtten te voorkomen dat het conflict escaleerde en de Staten van Zeeland benadrukten — om de hoog opgelopen gemoederen te sussen — dat 'deere en autoriteit van de *beijde Hoven*' hen na aan het hart lagen³⁰. In februari 1610 besloot de Hoge Raad een van zijn raadsleden als gezant naar de Staten van Zeeland te zenden om daar een uitvoerige toelichting te geven op het besluit van de Hoge Raad om het hoger beroep van de baljuw toe te laten. Dit raadslid benadrukte dat de Hoge Raad zeker niet trachtte precedenten te scheppen, maar van mening was dat hoger beroep mogelijk moest zijn in zeer uitzonderlijke gevallen: namelijk, indien er redenen waren om aan te nemen dat de bekentenis in kwestie geen echte bekentenis was, of dat het gevolgde type procedure niet het juiste was.

Hoe beleefd alles ook geformuleerd werd, het kwam er natuurlijk wel op neer dat de Hoge Raad vond dat het door het Hof van Holland verrichte onderzoek ondeugdelijk en onvolledig was. De Hoge Raad vergeleek de situatie van de baljuw zelfs expliciet met die van een verdachte welke doodslag uit noodweer had toegegeven en vervolgens bemerkte dat uit zijn bekentenis het noodweer-gedeelte genegeerd werd, waarna een veroordeling op bekentenis wegens doodslag dreigde te volgen! De Hoge Raad wees er bovendien met nadruk op dat er naast de bekentenis geen enkel aanvullend bewijsmateriaal ten laste van de baljuw was aangevoerd. Aangezien het hier duidelijk ging om een politiek proces, dat geïnstigeerd was door een van de plaatselijke facties en waarbij het misschien niet eens te ver gaat aan partijdigheid van (sommige) leden van het Hof van Holland en Zeeland te denken, kan de Hoge Raad het best bij het rechte eind gehad hebben met zijn weinig vleiende typering van het onderzoek door het Hof³¹. In een kwaadaardig terzijde wees de Hoge Raad er ook nog op dat het Hof zélf er weinig moeite mee had wel degelijk hoger beroep in dit type zaken toe te staan — zolang het tenminste maar ging om een hoger beroep op het Hof en tegen de vonnissen van de lokale schepenbanken³². Over selectieve verontwaardiging gesproken!

ging. Er werd direct een eigen brief aan de Staten van Zeeland gestuurd waarin beleefd, maar op niet mis te verstane wijze werd duidelijk gemaakt dat de Hoge Raad niet wenste te worden dwarsgezeten. De Raad vertrouwde erop dat de Staten van Zeeland niets zouden doen dat de goede justitie verhinderde of zou strekken tot 'nadeel van onse jurisdictie en disreputatie van ons collegie' (brief van 23 januari 1610).

30 Mijn cursivering.

31 Verder onderzoek kan mogelijk duidelijk maken of de samenstelling van het Hof van invloed is geweest op dit vonnis.

32 Het was wel waar, zo ging de Hoge Raad voort, dat bij nader tractaat tussen de Staten van Holland en die van Zeeland was bepaald dat de Hoge Raad geen beroep mocht toelaten in 'extraordinaire zaken op confessie gevonnist', maar dat gold slechts voor vonnissen van de steden van Zeeland en niet voor die van het Hof van Holland. De overwegingen daarachter waren, aldus de Hoge Raad, dat lokale misdaden het best lokaal bestraft konden worden; dat misdadigers hun zaken lang slepende zouden kunnen houden door een beroep op een ver verwijderd hof; en dat zo'n appèlrecht het gezag van de lokale rechtbanken en openbare aanklagers zou aantasten. Die overwegingen golden geen van alle wanneer een zaak al in behandeling was bij het Hof van Holland en Zeeland.

De baljuw had geluk: de Staten van Zeeland stemden ermee in dat de Hoge Raad zijn beroep in behandeling nam, en in juli 1610 — een snelheidsrecord — besloot de Hoge Raad dat de tegen hem gevolgde procedure inderdaad ten dele onjuist was geweest. Het vonnis van het Hof van Holland werd gedeeltelijk vernietigd: baljuw De Witte hoefde niet langer de boete van 1.000 pond te betalen en werd evenmin voor zes jaar verbannen, maar zijn baan was hij wel kwijt. Dat laatste was voor alle partijen misschien nog niet zo'n slechte beslissing: een beter voorbeeld van structureel verstoorde werkverhoudingen is moeilijk te vinden.

Het is duidelijk dat deze zaak van het begin in Zeeland tot het eindvonnis in Den Haag gedomineerd werd door politieke en justitiële rivaliteiten. Het was dan ook een politieke beslissing van de Staten van Zeeland die de impasse tussen Hof en Hoge Raad doorbrak. Hoe groot het gewicht van machtspolitieke overwegingen en omstandigheden was, wordt goed geïllustreerd door een uiteenzetting van de Hoge Raad zelf in zijn zojuist genoemde toelichting aan de Staten van Zeeland. Onder verwijzing naar het grote belang van een adequate rechtsbescherming voor burgers tegen mogelijk tyrannieke optredende overheden — 'om de onderdanen van oppressie te beschermen' en 'de vrijheid en welstand van den lande' — stelde de Hoge Raad dat zowel het Hof van Holland en Zeeland als de Hoge Raad zelf altijd het grote gevaar hadden ingezien van een situatie waarin burgers zich hadden te schikken naar de strafvonnissen van lokale schepenbanken zonder dat er een mogelijkheid bestond de laatstgenoemden ergens ter verantwoording te roepen : _____

Overmits beijde voorsz. Raden altyds voor seer periculeus hebben gehouden, en tegens de gemene liberteyt strijdende, dat generalijck edele en onedele, officiers en andere, van wat qualiteijt die souden mogen wesen, souden moeten gedogen en dulden alle t geene tegens hen bij wethouderen van eenige steden of andere regters crimineelijck voorgenomen souden, mogen worden, sonder dat sij haar proceduren ergens souden hebben te verantwoorden.

Bovendien, zo vervolgde de Hoge Raad, was elke jurist zich volkomen bewust van het feit

dat alle saken ligtelijck crimineel gemaakt kunnen worden ... niet tegenstaande de sake in haar selve civiel soude wesen ... alles om de sententien daarop te volgen, datelijck ter executie te mogen stellen en de provocatie mitsgaders de verdere kennisse te beletten;... dat door animositeijt of imperitie van de geenen die criminele saken sijn handelende die nogtans met voorsigtigheijt, lanckmoedigheijt en discretie, sonder praecipitantie behoren gehandeld te worden, mitsgaders ook door slappigheijt derselven dickwijls seer grote fauten en abuijsen worden gepleegd.

Vrij vertaald, gaf de Hoge Raad daarmee een vernietigend oordeel over de toenmalige strafrechtspraak: van elke, ook de meest civiele zaak viel een criminele te maken, waarmee de betrokken schepenbank nader onderzoek en hoger beroep (gewoonlijk) kon blokkeren; en door partijdigheid, haast en onkunde van de lokale rechtbanken werden er in strafzaken vaak grove fouten gemaakt. Het zou ongepast zijn de bezorgdheid van de Hoge Raad voor de rechtsbescherming van burgers in twijfel te trekken,

maar dit pleidooi voor controle op het optreden van de plaatselijke rechtbanken (en zelfs op de criminele vonnissen van het Hof van Holland en Zeeland) diende natuurlijk tevens ook het eigen belang van de Hoge Raad. Juist omdat de Hoge Raad enerzijds nauw gelieerd was aan de centrale overheid, terwijl anderzijds de pogingen om zijn gezag te doen gelden voor de gehele Republiek gestrand waren op het beroemde gewestelijke particularisme (waardoor de competentie van de Hoge Raad net als die van het Hof van Holland niet verder reikte dan Holland en Zeeland), raakten deze twee hoge colleges regelmatig in eikaars vaarwater. Ditmaal pakte dat uit in het voordeel van de verdachte.

Overigens bleek de angst van het Hof van Holland voor de precedentwerking van dit geval ongegrond. Hoger beroep bleef formeel onmogelijk en in de zeventiende- en achttiende-eeuwse praktijk zeldzaam in gevallen waar in een *extraordinair* strafproces op bekentenis was gevonnisd. Bijna een eeuw later, in 1718, dichtte het *Edictum Jacotianum* de uitzonderingen die daarop gemaakt konden worden zelfs nog verder af— alweer om overwegend politieke redenen. In dat jaar dreigde namelijk Hollands beroemdste bandiet en bendeleider Jacob Frederik Muller, alias Jaco, aan 'zijn gerechte straffe ontsnappen' door een van dergelijke mazen in de wet³³. Jaco's bende had een lange reeks roofovervallen, moorden en verkrachtingen op zijn naam staan. Het bewijsmateriaal was overvloedig. Een flink aantal van zijn bendeleden en kameraden was al eerder gearresteerd en had belastende verklaringen over Jaco afgelegd. Jaco bleef echter halstarrig ontkennen, zelfs toen hij uiteindelijk na talrijke 'gewone' verhoren werd onderworpen aan de tortuur. Toen hij ook de zwaarste vorm daarvan doorstond zonder te bekennen, liet dit de Amsterdamse rechtbank geen andere keus — althans volgens een strikte interpretatie van de procesrechtelijke voorschriften — dan de verdachte tot een zeer lichte straf te veroordelen. Een lijfstraf op het schavot was in ieder geval uitgesloten, want daarvoor was een bekentenis vereist. Die strikte interpretatie werd echter in de praktijk door slechts weinig Nederlandse rechtbanken gevolgd. Meestal maakte men een wat 'creatiever' gebruik van de regels: ofwel men herformuleerde de aanklacht, waarmee een nieuwe mogelijkheid ontstond om alsnog tot de gewenste straf te komen; ofwel men veranderde het type procedure van *extraordinair* in *ordinair*, waarmee een nieuw proces begon. De verdachte werd in dat geval in zekere zin 'beloond' voor zijn uithoudingsvermogen, want daarmee 'verdiende' hij een *ordinair* proces en dus recht op verdediging en hoger beroep.

Dit laatste gebeurde in Jaco's geval. In 1717 veroordeelde de Amsterdamse rechtbank Jaco in een *ordinair* proces uiteindelijk tot radbraken: de zwaarst mogelijke doodstraf (die men al die tijd al had willen opleggen). Tot grote ontsteltenis van het gerecht besloot Jaco's advocaat in hoger beroep te gaan tegen dit vonnis: eerst bij het Hof van Holland en uiteindelijk zelfs bij de Hoge Raad. Helaas voor zijn cliënt bekrachtigden beide instanties zowel de procedurewijziging als het eindvonnis van het Amsterdamse

33 Voor meer informatie over de Jaco-bende, zie F. Egmond, *Underworlds. Organized crime in the Netherlands, 1650-1800* (Cambridge, 1993); Ned. vert.: *Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden 1650-1800* (Amsterdam, 1994), met verwijzingen naar talrijke archiefbronnen over deze bende. Er zijn verschillende artikelen en zelfs een kinderboek aan Jaco en zijn bende gewijd; Frans Thuijs bereidt een dissertatie voor over Jaco c. s.

gerecht. In 1718 stierf Jaco op het rad. Dat zo'n uitzonderlijke situatie zich had kunnen voordoen werd echter als dermate schokkend ervaren dat de zaak-Jaco nog een staartje kreeg. Voor alle betrokken autoriteiten was het overduidelijk dat ze niet opnieuw te maken wilden krijgen met een situatie waarin een zware crimineel rechtsbescherming 'verdiende' door de tortuur te doorstaan. Nog hetzelfde jaar (1718) keurde de Staten-Generaal een wetsontwerp goed dat direct geïnspireerd was door de Jaco-zaak. Daarin werd iedere vorm van hoger beroep ontzegd aan alle verdachten die behoorden tot de categorie zwervers, dieven, of bedelaars die een eerdere veroordeling op hun naam hadden — welke ook de voorafgaande procedure was geweest³⁴. Deze wet bleef gelden tot de strafrechtshervormingen van de Franse tijd. Ze heeft er gedurende het grootste deel van de achttiende eeuw toe bijgedragen dat de reeds minimale rechtsbescherming waarop mensen uit sociaal ongewenste, verachte en gevreesde kringen aanspraak konden maken nog verder beknot werd. Zoals we in de volgende paragraaf zullen zien, was dit *Edictum Jacotianum* van 1718 veel meer dan een procesrechtelijke aanvulling: het was onderdeel van een politiek-juridische uitsluitingspolitiek.

VI RECHT EN DE REST

De eerste groep voorbeelden in dit artikel wierp vooral licht op de structureel zwakke positie van Noordnederlandse verdachten die in de zestiende of zeventiende eeuw te maken kregen met overheidsdienaren die corrupt waren of anderszins misbruik maakten van hun machtspositie — en op omstandigheden waardoor de verdachten in staat waren zich daar nog enigszins tegen te weer te stellen. In de tweede groep voorbeelden ging het niet om *machtsmisbruik*, maar juist om de speelruimte die voor verdachten ontstond door mazen van de wet, onduidelijkheden in het (overigens niet gecodificeerde) straf(proces)recht, politieke belangen, competentiegeschillen van rechterlijke instanties en leemtes in de organisatie van de strafrechtspraak. Die speelruimte bood hen een zekere, zij het beperkte vorm van rechtsbescherming — en zoals we zagen, deden de overheden soms hun best zulke mazen te dichten. Dat moet ons aan het denken zetten over de algemene teneur van de strafrechtspraak. Wiens belangen werden hierdoor het meest gediend? Fungeerde de strafrechtspraak — ook wanneer er geen sprake was van wanbeleid of machtsmisbruik door individuele overheidsdienaren — als een instrument in dienst van bepaalde groepen? En zo ja, wat zegt dat precies over het karakter van de relaties tussen onderdanen en overheid in een land dat zo vaak gekenschetst is als tolerant, egalitair en toonbeeld van een compromiscultuur?

Een korte schets van de hoofdlijnen van de organisatie van de strafrechtspraak en van enkele saillante punten in het strafprocesrecht (waarvan we sommige al zijn tegengekomen in de voorbeelden) is voldoende om die teneur te achterhalen³⁵. In de Noor-

³⁴ Zie voor een achttiende-eeuwse samenvatting van de zaak tegen Jaco: J. Wagenaar, *Amsterdam in zijn opkomst*, I (Amsterdam, 1760) 732-733.

³⁵ Over de organisatie van de strafrechtspraak in de Republiek zijn veel publicaties te vinden. Vele daarvan die afkomstig zijn uit juridische of rechtshistorische hoek dragen echter een sterk formalistisch karakter, terwijl de meeste publicaties uit historische kring zich richtten op één bepaalde stad of rechterlijke instantie.

delijke Nederlanden vormde elke stad en elk dorp, of althans elke groep dorpen, elke polder of ieder groter deel van een gewest, een aparte 'hoge jurisdictie': een rechtbank en rechtsdistrict met verregaande territoriale autonomie en uitgestrekte bevoegdheden in strafzaken. De omvang van dergelijke hoge jurisdicties liep uiteen van één kasteel of stuk land tot een aanzienlijk deel van een provincie. De gerechtelijke geografie van Holland — en datzelfde gold in meerdere of mindere mate voor de meeste Noord-nederlandse provincies — zag er dan ook uit als een fijnmazig web van justitiële territoria. We kunnen evengoed spreken van een situatie van extreme fragmentatie van de rechtsmacht. Alleen in Holland al waren er ruim tweehonderd van zulke hoge jurisdicties, waarvan de schepenbanken elk volledig bevoegd waren een strafzaak van begin tot eind (tot en met de executie van een veroordeelde) af te handelen³⁶. De territoriale autonomie van deze lokale rechtbanken was zeer groot: slechts enkele speciale categorieën verdachten (zoals soldaten en het personeel van de rechtbanken zelf) en een klein aantal delicten (zoals valsemunterij, hoogverraad en andere politieke delicten) werden direct berecht door andere dan de lokale rechtbanken: voornamelijk krijgsraden en de provinciale hoven. Bemoeienis door rechtbanken en schouten met eikaars territorium was een van de permanente bronnen van interlokale competentiestrijd, of anders uitgedrukt van eerconflicten tussen lokale overheden³⁷. Deze hoge jurisdicties rivaliseerden eerder met elkaar dan dat ze samenwerkten, en de opsporingsbevoegdheden van de autoriteiten hielden telkens op bij de grens van hun domein — omstandigheden waarvan met name mobiele verdachten profiteerden. In de meeste gewesten bestonden provinciale hoven — en daarboven voor Holland en Zeeland vanaf 1582 de Hoge Raad — die zoals we gezien hebben een belangrijke voorbeeldfunctie vervulden. Met de dagelijkse praktijk van de meeste strafzaken hadden deze hoven op een enkele uitzondering na echter maar in beperkte mate bemoeienis³⁸. Die

De rechtspraak op het platteland heeft nog verhoudingsgewijs weinig aandacht gekregen. De hier volgende schets is hoofdzakelijk gebaseerd op onderzoek in de archieven van alle rechtbanken met hoge jurisdictie in Holland, Zeeland en Brabant. Ze grijpt tevens terug op Egmond, *Underworlds*; F. Egmond, 'De hoge jurisdicties van het 18e-eeuwse Holland. Een aanzet tot de bepaling van hun aantal, ligging, en begrenzingen', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, XIX (1987) 126-161; en F. Egmond, 'Fragmentatie, rechtsverscheidenheid en rechtsongelijkheid in de Noordelijke Nederlanden tijdens de 17e en 18e eeuw', in: S. Faber, ed., *Nieuw licht op oude justitie. Misdaad en straf ten tijde van de Republiek* (Muiderberg, 1989) 9-23. Voor een belangrijke contemporain werk over straf(proces)recht zie Joos(t) de Damhouder, *Practijcke ende hant-boeck in criminele saacken* (geïll. ed. 1555; Lat. ed. *Praxis rerum criminalium*, Antwerpen, 1570).

36 Overigens gaat de oorsprong van deze situatie veel verder terug dan de zestiende eeuw; vgl. Van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen*.

37 Een aardig voorbeeld is het conflict tussen de stad Delft en de abt van Egmond (die optrad namens de baljuw van Abtsrecht), dat uitmondde in een rechtzaak voor de Grote Raad van Mechelen. De abt beriep zich op het eeuwenlang bezit van de hoge, middelbare en lage jurisdictie in Abtsrecht en liet er dus een galg (her)oprichten. De stad Delft liet door haar timmerman dit symbool van hoge rechtsmacht onmiddellijk neerhalen. Zie GRM Dossier Beroepen 698-1 (ca. 1557).

38 Voor de afwijkende situatie in Friesland, waar al vroeg van sterke centralisatie van de strafrechtspraak en concentratie in handen van het provinciale hof sprake was, zie vooral A. H. Huussen jr., 'Jurisprudentie en bureaucratie; het Hof van Friesland en zijn criminele rechtspraak in de achttiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCIII (1978) 241-298; en *Idem*, *Veroordeeld in Friesland. Criminaliteitsbestrijding in de eeuw der Verlichting* (Leeuwarden, 1994).

lag in handen van de lokale hoge jurisdicties. Met die situatie waren de meeste provinciale hoven niet tevreden: ze trachtten een groter deel van de strafrechtspraak in handen te krijgen — en kwamen hierover dus in conflict met de lokale hoge jurisdicties — terwijl de hoven soms ook onderling rivaliseerden, en er, zoals we in de voorbeelden al zagen, steeds sprake was van een gespannen verhouding tussen het Hof van Holland enerzijds en de Grote Raad te Mechelen en zijn opvolger de Hoge Raad anderzijds. Dat alles kón zo nu en dan in het voordeel van de verdachten uitvallen — mits ze goed genoeg thuis waren in het bijbehorende woud van competenties en regels³⁹.

Zoals bekend, bestond er vóór Napoleon geen formele scheiding tussen bestuur en rechtspraak in de Noordelijke Nederlanden. Schepenen die het ene ogenblik fungeerden als rechter in een strafzaak zaten het volgende moment — in een meestal iets andere samenstelling — samen met de burgemeesters in het dorps- of stadsbestuur. Hun bevoegdheden als rechters versterkten hun formele en informele bestuurlijke macht. De schepenbanken telden gewoonlijk tussen de vier en negen leden. Deze werden benoemd uit de kringen van respectabele, tijdens de Republiek overwegend protestantse en uitsluitend mannelijke inwoners van het betreffende gebied. Vrouwen, joden en rooms-katholieken kwamen er dus niet aan te pas, en dat gold eveneens voor het omvangrijke deel van de mannelijke bevolking dat niet aan de criteria van stand en welstand voldeed. De functie van schepen rouleerde: een schepen werd in principe voor slechts één jaar benoemd, maar kon na eenjaar tussenpoos opnieuw in functie komen. Op het platteland hield dit in dat de schepenfuncties gewoonlijk circuleerden onder de niet al te grote groep aanzienlijke boeren, welgestelde ambachtslieden en handelaars, en onder de notabelen. Veel juristen waren er onder hen niet te vinden. Soms woonde er niet eens een jurist in het betrokken district. In de steden werden de schepenfuncties vaker gemonopoliseerd door families uit de plaatselijke elite en de hogere middenklassen; daar vinden we wat meer juristen. Niettemin had de overgrote meerderheid van de Noordnederlandse rechters geen enkele juridische achtergrond. Op dit punt was de situatie in de Nederlanden bijzonder. Hoewel het in veel andere Europese landen gebruikelijk was dat niet-juristen of leken rechtspraken, kwam het zelden voor dat dergelijke lekenrechtbanken een zo grote autonomie kenden en dermate verregaande bevoegdheden hadden. Toch was de macht van de lekenrechters niet onbeperkt, en hadden geschoolde juristen ook buiten de grote steden en de hoge provinciale rechtscolleges zowel direct als indirect enige invloed op de praktijk van de strafrechtspraak. Hun directe invloed concentreerde zich op schaarse, maar wel cruciale

39 Zulke pogingen waren lang niet altijd succesvol. Zo betoogde de Mechelse jurist mr. Jan Scheers de Jonge — daarin om begrijpelijke redenen gesteund door de bisschop van Kamerijk — dat schout en schepenen van Mechelen helemaal niet bevoegd waren hem op de pijnbank te verhoren over het bijwonen van hagepreken en andere uitingen van ketterij. Scheers meende dat dit zuiver en alleen tot de competentie van de kerkelijke rechter behoorde. Hij kreeg ongelijk. Zie GRM Vonnis nr. 1692,11 januari 1552(1551). Voor de Bourgondische periode heeft Wim Blockmans gewezen op de betekenis van zulke machtsconflicten tussen hoven en lokale rechtbanken voor staatsvormingsprocessen — een thema dat voor een iets later tijdperk eveneens een belangrijke rol speelt in het werk van Hugo de Schepper. Dat perspectief zou ook toegepast kunnen worden op enkele van de hier besproken zaken, maar valt buiten de vraagstelling van dit artikel.

momenten in strafzaken. Vóór elk tortuurvonnis en vóór elk eindvonnis tot een lijfstraf waren lokale rechtbanken — of het nu ging om een grote stad als Amsterdam of een dorp als Katwijk — verplicht het advies van twee of drie zogeheten onpartijdige rechtsgeleerden in te winnen⁴⁰. Daarnaast vormde ook de voorbeeldfunctie van de hogere rechtscolleges een zeker tegenwicht tegen een al te ver doorgeschoten autonomie van de lokale lekenrechtbanken.

Elke hoge jurisdictie — stad dan wel platteland — had zijn eigen schout of baljuw, die een groot aantal functies in zijn persoon verenigde. Hij fungeerde als hoofd van de politie en was in deze functie verantwoordelijk voor zowel de openbare ordehandhaving als de opsporing, arrestatie en het verhoren van verdachten. Hij trad op als openbare aanklager voor diezelfde schepenbank, formuleerde de aanklacht en diende ter rechtzitting zijn 'Eis en Conclusie' in waarin aanklacht, bewijs en (eventuele) bekentenissen werden samengevat en een straf geëist werd. En tenslotte trad hij op als voorzitter van de schepenbank: dat wil zeggen tot aan het moment dat de schepenen gingen beraadslagen over hun vonnis. Afhankelijk van allerlei lokale en gewestelijke regelingen werd de baljuw of schout benoemd door de stadsoverheid, de gewestelijke staten of door de heer van het betreffende gebied. Ook deze spilfiguren van de Nederlandse strafrechtspraak van voor 1800 hadden vaak geen juridische opleiding genoten — al gaat dat in sterkere mate op voor het platteland dan voor de steden. Ze behoorden vrijwel altijd tot de maatschappelijke elite, zij het meestal niet tot de echte top daarvan: die lijkt zich niet sterk aangetrokken te hebben gevoeld tot dit soort arbeidsintensieve functies. Baljuws en schouten bleven gewoonlijk jarenlang in functie, soms zelfs decennialang. Het kon dan ook buitengewoon moeilijk zijn voor lokale bestuurders om van autocratische, corrupte, incompetenten, of zelfs seniele baljuws af te komen. Sommige van hen ontwikkelden zich tot lokale potentaten met een enorme greep op hun stad of district⁴¹. Een deel van het inkomen van baljuws en schouten was afkomstig uit boetes en compositiegelden. Hun bevoegdheden, contacten en de aanzienlijke vrijheid waarover ze beschikten om al dan niet tot vervolging over te gaan, gaven hen een machtspositie op lokaal niveau die zich, zoals we zagen, zeer goed leende voor afpersingspraktijken en allerlei andere vormen van machts- en ambtsmisbruik. We hebben ook al gezien tot hoe weinig tegengas de provinciale hoven en zelfs de hoogste rechterlijke colleges in zulke gevallen in staat waren.

Op grond van de samenstelling van deze lokale door 'leken' bemande schepenbanken in de vrijwel autonome hoge jurisdicties — die in eerste aanleg zo'n 90 procent afhandelden van alle strafzaken — is het niet moeilijk aan te geven wiens belangen direct

40 Gezien de zeer incomplete registratie van deze adviesverzoeken in de rechterlijke adviezen, is het onmogelijk nu nog vast te stellen of men zich ook werkelijk aan dit voorschrift hield.

41 Een voorbeeld van zo'n lokale potentaat is de Leidse schout Nicolaes van Berendrecht, die in functie bleef van 1539 tot 1565-1566, toen hij zich wegens zijn slechte gezondheid moest terugtrekken. Hij overleed in 1567, liet enorme schulden na en werd gedurende 1567-1568 opgevolgd door zijn zoon Jan. De stapels documenten die in het Leidse gemeentearchief bewaard worden over zijn financiële en justitiële (wan)beleid zouden gemakkelijk de basis van een monografie kunnen vormen. Zie F. Egmond, 'Limits of tolerance. Justice and anti-semitism in a sixteenth-century Dutch town', *Jewish History*, VIII (1994) 73-94; en J. D. Bangs, 'Book and art collection of the Low Countries in the later sixteenth century: evidence from Leiden', *Sixteenth century journal*, XIII (1982) 25-39.

gediend werden door de strafrechtspraak in de Republiek. Niet die van de laagste sociale bevolkingslagen, niet die van vrouwen joden, of (ten tijde van de Republiek) rooms-katholieken (ongeacht hun welstand of respectabiliteit⁴²), maar die van protestantse mannen uit de hogere en middenklassen, waaronder met name de notabelen en het patriciaat⁴³. Cruciale scheidslijnen tussen degenen mét rechten en de rest liepen dus langs de grenzen van welstand en stand, sekse, en geloof. Die constatering impliceert overigens geenszins dat alle lokale lekenrechters het strafrecht cynisch manipuleerden als politiek machtsmiddel in dienst van de eigen belangen. Velen hebben ongetwijfeld oprecht in hun taken geloofd en zo goed mogelijk recht gesproken. Het gaat er hier om dat de strafrechtspraak een inherente *bias* kende ten opzichte van bepaalde bevolkingsgroepen. Een beperkt deel van de Nederlandse samenleving trok aan de touwtjes op zowel strafrechtelijk als bestuurlijk gebied, en de rest had dit maar te accepteren.

Niet alleen de samenstelling en verregaande autonomie van de lokale rechtbanken maar ook het strafprocesrecht maakt deze *bias* duidelijk, en geeft tevens aan hoe strafrechtspraak en vervolgingsbeleid als machtsmiddel konden fungeren. Het is een cliché te beweren dat mensen tot 1800 niet alleen sociaal maar ook voor de wet ongelijk waren. Bij de praktische implicaties daarvan wordt echter te weinig stilgestaan. Ongelijkheid voor de wet hield in dat niet iedereen dezelfde mate van rechtsbescherming genoot, en had grote consequenties voor iedereen die als verdachte te maken kreeg met een rechtbank. Of men kon rekenen op enige dan wel bijna geen rechtsbescherming stond of viel in de Nederlanden met het vraagstuk of een verdachte een gevestigd persoon was met een redelijke reputatie dan wel een rondtrekkend, mobiel figuur. Iemand uit de laatste categorie onttrok zich — alleen al op grond van dat 'niet-gevestigd-zijn' — aan de sociale controle van de lokale 'ingezetenen'. Deze categorie verdachten mocht dan ook veel sneller en met minder formaliteiten gearresteerd worden en eerder op de pijnbank gelegd worden. Het was niet zo dat bewijs in hun geval anders gewogen werd, maar verdachten uit de 'niet-gevestigde' categorie kregen (ook omdat het meestal ging om mensen zonder veel bezittingen) vaak tuchthuis- of lijfstraffen en vrijwel nooit boetes opgelegd. Sociale status en respectabiliteit — of het gebrek daaraan — bepaalden dus in grote lijnen volgens welke regels men berecht werd.

Deze cruciale grens tussen enige of vrijwel geen rechtsbescherming manifesteerde zich in het verschil tussen de *ordinaire* en de *extraordinaire* procedure. Beide zijn in de voorbeelden al ter sprake gekomen. Een zeer ruime meerderheid van alle strafzaken (naar schatting zo'n 90 procent) werd volgens de *extraordinaire* procedure gevoerd,

42 Met de regel dat katholieken geen openbare functies mochten verrichten ten tijde van de Republiek werd in de zuidelijke gewesten de hand gelicht, zeker in de achttiende eeuw.

43 De plaats en belangen van de adel laat ik hier buiten beschouwing vanwege hun verwaarloosbare rol als verdachten in strafzaken, en bij gebrek aan gegevens over onder meer hun invloed op benoemingen van schouten en baljuws, en hun eigen optreden in dit soort functies. Een studie over Noordnederlandse baljuws en schouten (dé sleutelfiguren in de Nederlandse strafrechtspraak, het vervolgingsbeleid én de handhaving van de openbare orde) is hard nodig. Zie voor de Zuidelijke Nederlanden Van Rompaey, *Het grafelijke baljuwsambt*.

waarbij de verdachte minimale rechtsbescherming genoot⁴⁴. Veruit de meeste van deze verdachten behoorden tot de categorie van de niet-gevestigde buitenstaanders: bedelaars, vagebonden, handelsreizigers, ambulante ambachtlieden, rondtrekkende landarbeiders, ex-soldaten, kermisartiesten, etc. Jaco was zo'n verdachte, maar ook baljuw De Witte zag zich tot zijn begrijpelijke schrik in een *extraordinaire* procedure verzeild geraakt. In zo'n *extraordinaire* procedure had een verdachte geen enkel recht op rechtsbijstand. Verdachten die tot de zojuist genoemde categorie behoorden werden dan ook meestal gearresteerd, ondervraagd (eventueel op de pijnbank), geconfronteerd met getuigen en veroordeeld (zelfs ter dood) zonder dat ze konden beschikken over afschriften van de stukken in hun zaak en soms zelfs zonder dat ze tot kort voor hun vonnis precies wisten wat de aanklacht was. Hun situatie was des te nijpender aangezien degenen die *extraordinair* berecht werden en een bekentenis aflegden tijdens verhoren — hetgeen gebeurde in een zeer grote meerderheid van alle zaken, en lang niet altijd op dubieuze wijze, zoals bij baljuw De Witte — daarmee het recht op hoger beroep verloren⁴⁵.

Het is betekenisvol dat zo'n 90 procent van alle strafzaken gevoerd werd via deze *extraordinaire* procedure — met minimale rechtsbescherming — tegen verdachten die geclassificeerd kunnen worden als ongewenste 'buitenstaanders'. Dat was precies de categorie die de grootste bedreiging vormde voor de rust, veiligheid en het ongestoord bezit van de middenklassen en grote delen van de elite. Des te interessanter is het om na te gaan hoe groot (of klein) het verschil was tussen hun behandeling en die van het kleine percentage verdachten in strafzaken die afkomstig waren uit de kringen van min of meer gerespecteerde lokale inwoners. Daarbij moet aangetekend worden dat er in de archieven voor het tijdperk 1500-1800 maar heel zelden verdachten in strafzaken te vinden zijn die tot de echte maatschappelijke elite behoorden — een op zich veelzeggende constatering. In de praktijk hebben we het hier dan ook niet over leden van de adel, het patriciaat of zelfs maar de hoge burgerij, maar eerder over respectabele ingezetenen van stad en dorp uit de middenklassen, de kringen van handwerkers en ondernemers en een enkele notabele. De slotenmaker uit Alkmaar en de Weesper boer zijn goede voorbeelden.

Bij deze getalsmatig kleine categorie verdachten volgde men meestal (maar ook weer niet altijd) de zogenaamde *ordinaire* procedure. Verdachten hoefden in dit type procedure — ook al was het een strafzaak en ging het soms om moord — niet altijd in hechtenis genomen te worden. Ze hadden recht op rechtsbijstand en behoorden van alle stukken in hun zaak afschriften te krijgen. Er werd minder vaak dan in *extraordinaire* procedures onder tortuur verhoord, en als straf legde men veel vaker boetes en ontzetting uit functies op dan lijfstraffen. Voor de verdachten was naast het recht op verdediging misschien wel het allerbelangrijkste dat ze van een vonnis in een *ordinaire* procedure in hoger beroep konden gaan bij het provinciale hof, en eventueel daarna nog bij het hoogste gerechtshof: de Grote Raad van Mechelen of vanaf 1582

44 Het was de rechtbank die zich in eerste instantie met delict en dader bezighield — meestal dus de lokale schepbank — die bepaalde welk type procedure gevolgd werd.

45 Overigens ging het in veel van deze zaken om vrij onnozele diefstallen en wisten de betrokkenen dat ze er af zouden komen met een verbanning, een geseling en verbanning, of een korte tuchthuisstraf.

de Hoge Raad in Den Haag. De laatstgenoemde colleges konden in zo'n geval een geheel nieuw onderzoek instellen en de gehele zaak overnieuw behandelen. Hoewel ook deze categorie verdachten grote moeite had, zoals we gezien hebben, zich te weer te stellen tegen eventueel machtsmisbruik, corruptie, of andere wanbeleid van de schouten, baljuws en rechters, genoten deze overwegend respectabele personen met een vaste woonplaats op grond van de procedurele regels aanzienlijk meer rechtsbescherming dan hun mobiele tegenhangers.

Als laatste structureel kenmerk van de vroegmoderne rechtspraak moet de toenmalige procedurele fluiditeit genoemd worden. Met die term wil ik aangeven dat de grenzen tussen strafzaken en civielrechtelijke zaken, tussen criminele en civiele procedures, en tussen de verschillende soorten criminele procedures onderling minder uitgehard waren dan in later eeuwen. Op zich onderscheidden strafzaken zich, net als tegenwoordig, primair van civiele gedingen door de directe betrokkenheid van de overheid in de persoon van de openbare aanklager: destijds was dat de schout of baljuw bij de plaatselijke rechtbanken en de procureur-generaal of advocaat-fiscaal bij provinciale hoven, Grote Raad en Hoge Raad. Daarentegen stonden in civiele aangelegenheden twee (of meer) in principe gelijke partijen tegenover elkaar, die hun geschillen voorlegden aan rechters welke vervolgens trachtten te bemiddelen en/of tot een vonnis te komen waaraan de partijen zich hadden te houden. Er bestond echter een grotere mate van flexibiliteit dan tegenwoordig in de overgangen tussen en combinaties van elementen in civiele en criminele procedures. Inhoudelijk vergelijkbare zaken konden de ene maal op criminele en een andere keer op civiele wijze gevoerd worden; soms ging een civiele in een criminele zaak over, verloor een strafzaak plotseling zijn criminele karakter of combineerde men civiele en criminele eisen in een zaak die er aanvankelijk civiel uitzag⁴⁶. Deze procedurele fluiditeit kón extra mogelijkheden bieden aan de verdachten om zich te verweren — en in dit opzicht lijken de mazen die ontstonden door de niet al te strikte afbakening van procedurevormen veel op de speelruimtes die het gevolg waren van competentiegeschillen tussen rechtbanken. Ook daarvan profiteerden immers regelmatig verdachten. Flexibiliteit in de 'spelregels' pakte echter soms ook in het nadeel van de verdachte uit en kon de rechters juist méér speelruimte bieden om een verdachte die ze niet volgens de ene procedurele vorm konden aanpakken dan maar anders te grijpen. Zowel voordelen als nadelen kwamen naar voren in de zaak van Jaco.

We zien hier de contouren opdoemen van een stelsel van strafrechtspraak dat niet alleen de fundamentele ongelijkheid in deze samenleving tot uitdrukking bracht maar ook een instrument was tot het in stand houden daarvan — en wel in dienst van de belangen der gegoede, gevestigde ingezetenen. In de praktijk — en die term gebruik

46 Zie voor meer gegevens over dit onderscheid met name J. Monballyu, 'Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extraordinaire strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de zestiende eeuw', in: H. A. Diederiks, H. W. Roodenburg, ed., *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden* (Hilversum, 1991) 120-132, al is zijn beschrijving niet geheel toepasbaar op de Noordelijke Nederlanden. Zie ook J. Monballyu, 'De Raad van Vlaanderen, een soevereine justitieraad in strafzaken?', in: Huijbrecht, ed., *Handelingen van het tweede Hof van Holland symposium*, 76-90.

ik hier in contrast tot ideologie en ook toen levende rechtvaardigheidsidealen — dienden strafrechtspraak en vervolgingsbeleid primair om greep te krijgen en houden op mensen uit de laagste inkomens- en statusgroepen. Die onttrokken zich mede door hun mobiele(re) levenswijze geheel of gedeeltelijk aan de sociale controle van gevestigde dorpingen en stadsbewoners, waren bij gebrek aan bezit niet in staat compensatie of boetes te betalen, en konden dus slechts met hun lichaam en vrijheid boeten voor begane misstappen. Strafrechtspraak en vervolgingsbeleid beschermden — en boden rechtsbescherming — aan degenen die als 'luyden van qualité' geacht werden zich (en elkaar) aan de normen en gedragsregels te houden⁴⁷.

CONCLUSIES

Wat zeggen deze voorbeelden uit de praktijk nu precies? Was het werkelijk zo erg gesteld met de strafrechtspraak in de vroegmoderne Nederlanden? Op het eerste gezicht lijkt dat inderdaad het geval. Leggen we de structurele ongelijkheid in de Nederlandse strafrechtspraak naast de hier besproken voorbeelden van corruptie en machtsmisbruik door schouten en baljuws waarin rivaliteiten, politiek en machtsoverwegingen het optreden en de uitspraken van het Hof van Holland en de Hoge Raad beïnvloedden, dan lijkt het er op dat de Noordnederlandse strafrechtspraak inderdaad getypeerd moet worden als een corrupt en wreed machtsinstrument in handen van de hogere middenklassen en de elite. Toch is dat een tenminste gedeeltelijk verkeerde conclusie, en wel omdat ze berust op een veel te gemakkelijke koppeling van *structurele* kenmerken (zoals ongelijkheid voor de wet, en de daaruit voortvloeiende klassejustitie) aan per definitie *incidentele* voorbeelden, welke laatste vervolgens zonder verdere discussie aangezien worden voor representatief, voor doorsneegevallen. En dat laatste is nu juist niet het geval. Representativiteit is hier niet aan de orde of van belang en de besproken voorbeelden geven niet de (in statistisch of kwantitatief opzicht) normale gang van zaken weer. Dat neemt niet weg dat ze belangrijk en veelbetekenend zijn. Het gaat hier om bijzondere of zelfs grensoverschrijdende gevallen die patronen, grenzen of door ideologie verholde structuren en machtsverhoudingen onthullen⁴⁸.

Over de 'normale' gang van zaken in de toenmalige strafrechtspraak en het vervolgingsbeleid kunnen we kort zijn: corruptie en wreedheid waren, zover dat nu nog valt

47 De territoriale basis van de hoge jurisdicties, de belangrijkste kenmerken van de plaatselijke rechtbanken en het basisonderscheid tussen de *extraordinaire* en de *ordinaire* procedure vinden we in grote lijnen ook in Duitsland en Frankrijk. De mate van onafhankelijkheid van de lokale rechtbanken ten opzichte van provinciale hoven, de regels rond het appèlrecht en de invloed van juristen op de afhandeling van zaken in eerste aanleg verschilden echter per gebied (en zeker per land) in West-Europa. Voor oude maar nog steeds nuttige overzichten zie J. H. Langbein, *Prosecuting crime in the Renaissance. England, Germany, France* (Cambridge Mass., 1974); en *Torture and the law of proof. Europe and England in the Ancien Régime* (Chicago, 1977); vgl. R. C. van Caenegem, *Judges, legislators and professors. Chapters in European legal history* (Cambridge, 1987) 33-39.

48 Voor een uitvoerige verhandeling over deze methodologische vraagstukken en een bespreking daarvan aan de hand van voorbeelden, zie F. Egmond, P. Mason, *The mammoth and the mouse. Microhistory and morphology* (Baltimore, Londen, 1997).

na te gaan, allesbehalve uitzonderlijk maar niet aan de orde van de dag⁴⁹. Concreet: een doorsnee strafzaak verliep meestal niet zoals de zaken die hier aan de orde kwamen, en de doorsnee baljuw en schepenen namen in het algemeen minder vrijheden met de regels. In een andere context heb ik geprobeerd te laten zien dat er ondanks de enorme fragmentatie van de strafrechtspraak veel minder rechtsverscheidenheid bestond dan verondersteld, en dat men zich in de Noordnederlandse strafrechtspraak — uitgaande van de toen gangbare opvattingen over de ongelijkheid van mensen en over tortuur en lijfstraffen — meestal vrij behoorlijk aan de regels hield. In de doorsnee strafzaak nam men geen loopje met de bewijsvoorschriften. En bepaald niet alle baljuws en schouten waren corrupt⁵⁰. De crux van de zaak ligt bij dit alles in de definitie van die regels zelf, in die fundamentele ongelijkheid voor de wet, het exemplarische vervolgings- en strafbeleid, en dus in de aard en structuur daarvan. Dat is waar het hier om gaat, en dat is waar juist die bijzondere gevallen licht op werpen.

Individueel misbruik en de overtredingen door wrede of corrupte overheidsdienaren die in de voorbeelden aan de orde kwamen, onthullen de zwakke plekken in een stelsel — het potentieel van het systeem voor corruptie, de situaties waarin het gemakkelijk mis ging en verleidelijk eenvoudig was de regels om te buigen of de grenzen te verleggen. Ze onthullen ook voor wie dat mogelijk was en welke personen of groepen daar als het ware de natuurlijke slachtoffers van werden. Daarmee wijzen ze naar de regels en normen van een hele samenleving die deze zwakke plekken veroorzaakten, in stand hielden, of in ieder geval niet bestreden of verhielpen⁵¹. Een paar van de hier besproken voorbeelden hebben echter nog een extra dimensie en zijn op een andere manier onthullend — en wel omdat ze destijds tot proefproces of potentiële precedentzaak uitgroeiden. Dat geldt voor de Jaco-zaak, de zaak van de toveres Neeltjen, en in mindere mate voor de zaak van de Zeeuwse baljuw De Witte. Proefprocessen — of die nu met opzet zo gevoerd worden, dan wel pas in de loop van een rechtszaak blijken een *testcase* te zullen worden — hebben uit de aard der zaak betrekking op randgevallen, verkennen altijd de grenzen van categorieën. Ze zijn dan ook altijd exceptioneel — immers waar het niet-exceptionele, gewone, representatieve aan de orde is, heeft niemand behoefte aan een *testcase* — en juist door hun verkenning van de grenzen onthullend. Dat waren ook de betrokkenen zich destijds heel goed bewust. Zoals we zagen, hebben tenminste twee van deze zaken juist doordat ze grenzen verkenden een aanzienlijk effect gehad op de geschiedenis van het vervolgingsbeleid en straf(proces)recht in de Noordelijke Nederlanden.

49 Nadere kwantificering van de mate waarin corruptie en wreedheid voorkwamen bij rechtbanken en schouten/baljuwen is onmogelijk — deels vanwege de aard van de delicten zelf, deels vanwege het exemplarische karakter van de rechtspleging en de fragmentatie van de rechterlijke organisatie, en uiteraard ook nog door de onvolledigheid van de historische bronnen. Dat is overigens hier geen probleem, want veel meer dan een globale indruk hebben we in het kader van dit artikel niet nodig. Tegelijkertijd wil ik graag pleiten voor meer onderzoek naar de betekenis van corruptie en de rijk geschakeerde rol van schouten/baljuws/drossaards in de vroegmoderne periode.

50 Zie Egmond, 'Fragmentatie, rechtsverscheidenheid en rechtsongelijkheid'.

51 Voor een uitvoerige bespreking aan de hand van 'case studies' van het vraagstuk van de historische 'clues' en Carlo Ginzburgs visie daarop zie Egmond, Mason, *The mammoth and the mouse*; en F. Egmond, P. Mason, 'A horse called Belisarius', *History workshop journal*, XXVIII (1999) 240-252.

Tezamen wijzen deze voorbeelden op een reeks interessante en allesbehalve incidentele trekken van de Noordnederlandse strafrechtspraak in het tijdperk van de late Middeleeuwen tot aan de Franse Revolutie. Ten eerste is het allesbehalve toevallig dat de rechtsbescherming van verdachten het zwaarst beproefd werd in twee soorten situaties: waar die rechtsbescherming dreigde te leiden tot een aantasting van de gevestigde orde (zoals in het geval van Jaco, die aanspraak maakte op rechten die niet voor 'zijn soort mensen' bestemd waren); en waar de geringe controle van centrale instanties op lokale rechtbanken en bestuurders — die direct samenhang met de grote bestuurlijke en justitiële fragmentatie van de Noordelijke Nederlanden — speelruimte schiep voor baljuws en schouten om zich te ontwikkelen tot lokale potentaten die in de eerste plaats hun privébelangen dienden. De betrokken overheden waren zich daarvan in beide gevallen ook heel wel bewust. Ook destijds was de sterkte van het Noordnederlands lokaal particularisme met zijn anti-centralistische werking bekend. Hoezeer organen van de centrale overheid daarmee ook toen in de knoop zaten bleek wel heel navrant uit de eerder geciteerde verklaring van de Hoge Raad: daarin rechtvaardigde hij immers zijn eigen rol als hof van appèl in strafzaken door te stellen dat hij particulieren — gewone verdachten — rechtsbescherming kon bieden tegen diezelfde overheid waarvan hij zelf eveneens een onderdeel was. Voor dreigende aantasting van de maatschappelijke orde was men zo mogelijk nog sterker beducht. Sociale, economische en juridische uitsluiting was een van de pijlers waarop de tolerante Republiek gebouwd was; uitsluiting was de basis van de ordening van deze samenleving. Rechten, privileges waren een onderscheidingsteken: sommigen bezaten ze, anderen dus niet; en het bezitten of niet bezitten van bepaalde rechten was een constituerend kenmerk van de identiteit van een persoon, groep, organisatie of institutie. In dat opzicht vertoonden de vroegmoderne Nederlanden tot aan de Franse Revolutie een flink aantal trekken van een eerder als middeleeuws bekend staand rechtsbesef, waarin rechten altijd beperkt zijn naar tijd, plaats en sociale groep, of zoals Robert Bartlett het formuleert:

jural discontinuity or diversity was the presumption, not, as in the modern world, jural uniformity. People, places and times had their own distinctive legal status, recognized in law and custom. ... In the Middle Ages equality before the law was as distant as the metric system or the Gregorian calendar⁵².

Wanneer mensen dreigden als het ware uit de voor hen afgebakende categorieën te breken, en zo de sociale orde aan te tasten, volgden direct pogingen tot herstel van de scheidslijnen, of dat nu met procesrechtelijke of economisch- en sociaal-politieke middelen gebeurde⁵³.

52 R. Bartlett, *'Mortal enmities': The legal aspect of hostility in the Middle Ages* (Jones Pierce Lecture, Aberystwyth, 1998) 2-3.

53 Dat gold evengoed voor een individu (Jaco) als voor een groep die zijn rechten trachtte uit te breiden of een stad die misbruik maakte van zijn privileges. Voorbeelden van steden die vanwege hun economische politiek hardhandig door de hoge rechtscollages teruggewezen werden zijn te vinden in F. Egmond, 'De strijd om het dagelijks bier. Brouwerijen, groothandel in bier en economische politiek in de Noordelijke Nederlanden tijdens de zestiende eeuw', in: Cl. Lesger, L. Noordegraaf, ed., *Ondernemers en bestuurders*.

Voorts is het opvallend dat verdachten die de dupe werden van corruptie en flagrant machtsmisbruik door overheidsdienaren desondanks hun heil bleven zoeken bij de overheid. De boer die zijn vee terugstal, zocht vervolgens eerherstel en compensatie tot aan het Hof van Holland (net zoals zijn tegenstanders de baljuw en de schout); de Alkmaarse slotenmaker wilde wraak, eerherstel en compensatie, en ging daartoe tot aan de Grote Raad te Mechelen; Jaco's zaak belandde bij het Hof van Holland en de Hoge Raad, en in de archieven van Grote Raad en Hoge Raad zijn nog veel meer gevallen te vinden van burgers die zich tot hoge rechtbanken wendden en bleven wenden om een of meer van deze redenen. Het zou een nieuw onderzoek vergen om uit te vinden of dit betekent dat burgers ondanks alles toch een redelijke mate van vertrouwen in de rechtspraak en de onpartijdigheid van de hogere rechtscolleges bezaten, of dat ze eigenlijk niet beschikten over effectieve alternatieve middelen (of beide). En we moeten niet vergeten dat het inderdaad voornamelijk burgers waren — zij die als gevestigde personen konden rekenen op een *ordinaire* procedure met recht op verdediging en hoger beroep — die enige reden tot vertrouwen in de rechtspraak hadden⁵⁴. Jaco's zaak vormt een schoolvoorbeeld van de wijze waarop de rechtvaardigheid en de procesrechtelijke voorschriften met voeten getreden werden door rechtbanken en politici wanneer dat in dienst stond van de gevestigde en bezittende standen.

Het voorgaande punt moet bovendien direct genuanceerd worden in het licht van de voorbeelden. Het is heel verleidelijk — want het past naadloos in het beeld van rechtspraak als conflictoplossend mechanisme — te concluderen dat inschakeling van een rechtbank ook automatisch vertrouwen in een rechtbank inhield en bovendien betekende dat alleen nog maar juridische middelen gehanteerd werden. De neiging tot een internalistisch-juridische bestudering van rechtzaken heeft onderzoekers te vaak de ogen doen sluiten voor het feit dat heel andere dan juridische factoren en middelen een cruciale rol konden spelen, ook wanneer een rechtzaak eenmaal in gang was gezet. Zonder invloedrijke getuigen die Neeltjens eer bevestigden, was ze op de pijnbank verhoord en vermoedelijk op de brandstapel gestorven. Zonder hulp van familie en vrienden, had de Alkmaarse slotenmaker zijn zaak tegen de baljuw voor het Hof van Holland wel kunnen vergeten en de boer in Weesp zijn vee nooit teruggekregen. Voor dat alles was fysieke en sociale kracht vereist. Niemand die zichzelf niet kon helpen, die sociaal geïsoleerd was en geen vangnet van vrienden, verwanten en beschermers had, kon rekenen op voldoende steun van de hogere rechtbanken in een conflict met machtige baljuws, schouten en andere lokale potentaten. In dat opzicht hielpen burgerrechten dan ook vooral diegenen die al in staat waren zichzelf tot op

Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de Late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd (Amsterdam, 1999) 153-193. Interessant is ook de achttiende-eeuwse stedelijke wetgeving die het verbod op bepaalde soorten textielhandel door joden aanscherpte toen bleek dat joodse handelaars een 'maas' hadden gevonden in de scherpe wetgeving die hen van allerlei economische activiteiten (inclusief het bezit van land) uitsloot. ⁵⁴ Ook over het gebruik van alternatieve middelen moeten we niet naïef zijn: niet iedereen was in staat tot het starten van een vete, het manipuleren van factiestrijd, of andere vormen van *private violence*. Het zou me niets verbazen als degenen die wèl tot zulke vormen van zelfhulp in staat waren, globaal behoorden tot dezelfde groepen en categorieën die zich wisten te redden in hun relatie tot de rechtbanken.

zekere hoogte te beschermen⁵⁵. We kunnen echter nog verder gaan: niet alleen zetten (sommige) particulieren in dergelijke situaties meerdere, al dan niet juridische middelen tegelijkertijd in. Belangrijk is ook om te erkennen — in tegenspraak met de visie waarin staatsvorming (en juridische conflictoplossing) gelijk op gaat met monopolisering van de geweldmiddelen door de overheid⁵⁶ — dat geweldgebruik door particulieren en juridische actie elkaar geenszins uitsloten maar konden versterken. Geweld, fysieke kracht, eer, en sociale sterkte speelden een essentiële rol binnen het juridische proces zelf. Fysieke macht (de slotenmaker en de boer) en fysieke hardheid (Jaco) bleken een geducht pressiemiddel om een 'rechtvaardiger' behandeling af te dwingen⁵⁷.

De grote betekenis van fysieke en sociale kracht, en het belang — soms zelfs het levensbelang — van eer en reputatie in de context van de besproken zaken vragen om verdere analyse. Vooral het gewicht van de eerbare getuigen in de zaak Neeltjen — die met hun eigen eer en reputatie instonden voor háár goede reputatie — doet denken aan de rol van de eedhelpers in de middeleeuwse rechtspraak. Daarin was de invloed van het Romeins recht verhoudingsgewijs gering, en was reputatie onder bepaalde omstandigheden veel belangrijker dan wat we nu bewijs noemen⁵⁸. Verder vroegen de verdachten in de besproken voorbeelden en in talloze andere rechtszaken opvallend vaak in de eerste plaats om eerherstel en voorts om al dan niet financiële compensatie voor aangedane schade aan zowel bezit als reputatie. Dat was geen holle retoriek. De crux van Neeltjens hele 'ter purge stelling' was de schade die haar reputatie ondervond van de geruchten dat ze een toveres zou zijn. Ze zette letterlijk haar leven op het spel om haar reputatie te zuiveren. Rechtsherstel, eerherstel, rechtvaardigheid, en tenslotte genoegdoening — dat lijken de voornaamste oogmerken te zijn geweest van de verdachten.

De grote rol die eer, reputatie, sociale en fysieke kracht direct of indirect speelden sluit evengoed aan bij de exemplarische strafrechtspraak die destijds gangbaar was in Europa en een pendant vormt van de juridische diversiteit (ofwel het niet bestaan van juridische uniformiteit) waar eerder op gewezen is. Er was geen sprake van een rechtspreekende overheid, die bij elk misdrijf of elk geval van wanbestuur of corruptie in het geweer zou trachten te komen. Zo werden uit de bekentenissen van gearresteerde zware criminelen slechts zelden alle misdrijven opgenomen in een vonnis: een aantal

55 Vgl. de conclusies in Blockmans, *Privaat en openbaar domein*, 719, die echter alleen wijst op de noodzaak van welstand (om te kunnen procederen).

56 Er bestaat overigens een vrij breed scala aan uitwerkingen van deze visie, waarbij sommigen onder die monopolisering alleen georganiseerd groepsgeweld rekenen maar anderen uitdrukkelijk ook het 'particulier' geweld in meer en minder georganiseerde vorm.

57 Deze bevindingen ondersteunen een punt dat zeer welsprekend geformuleerd is door Robert Bartlett en door hem — naar mijn idee terecht — nog verder wordt doorgetrokken: 'The immediate and natural reaction of a twentieth-century mind is to relate the existence of enmity to the weakness of the state'... 'To call the world in which enmity flourished stateless presupposes the traditional sociological characterization of the state as the monopolist of legitimate violence'... 'There may be merit in at least considering a different picture, one which would stress that the violence of the state in the modern period can be seen not as public violence reborn but as private violence writ large', *Mortal enmities*, 13-14.

58 In dit verband is rechtsvergelijking ook met buiten-Europese rechtsstelsels (m. n. islamitisch en chinees strafrecht) verhelderend.

van de meest sprekende voorbeelden vond men meestal genoeg, en met mankracht of geld had dat niets te maken. Precies zo streefde men er ook niet naar iedereen te vervolgen die een misdrijf had gepleegd, en nam men genoegen met de aanpak van bepaalde spraakmakende gevallen of personen. Alweer had dat alleen in zeer indirecte zin iets te maken met gebrek aan mankracht, en helemaal niets met laksheid, maar veeleer met een opvatting van rechtspraak en ordehandhaving waarin berechting, veroordeling en bestraffing eerder symbolisch dan kwantitatief effectief dienden te zijn⁵⁹. In een dergelijke context waren fysieke actie, sociale weerbaarheid en de inzet van vrienden — die allemaal ook weer reputatie en eer veronderstellen — geen luxe maar noodzaak.

Deze overwegingen vormen niet meer dan een poging tot historisering — of de-anachronisering — van noties als rechtspraak en rechtvaardigheid. Nog één verdere stap aan de hand van het begrip rechtsbescherming is daarbij nodig, en die vormt meteen de terugkeer naar de Britse historische en historiografische context, waarin de soort vragen over macht en strafrecht die ik hier aan de orde wilde stellen gemakkelijker opkwamen dan in Nederland. Het is geen toeval dat begrippen als rechtsbescherming en burgerrechten — in de zin van rechten die paal en perk stellen aan de macht van de overheid — buitengewoon moeilijk vertaalbaar zijn in het Engels⁶⁰. Op het Europese vasteland stond (en staat) in rechtsaangelegenheden veel op schrift. Dat gold in grote lijnen voor de wetgeving, voor de bevoegdheden en plichten van overheden en machthebbers, maar evenzeer voor de rechten en privileges van 'burgers' of 'onderdanen'. Het uitgangspunt in de verhouding tussen beide was, globaal weergegeven, dat individuele burgers, groepen en instituties hun rechtsbescherming ontleenden aan dat wat op papier stond. Hadden ze geen burgerrechten of privileges, dan waren ze rechteloos in letterlijke zin en was de staat in principe almachtig. In de Engelse context was de situatie — opnieuw in principe — precies omgekeerd. De rechten van burgers en groepen behoeften niet in de vorm van burgerrechten of privileges omschreven te worden, omdat 'de staat' niets mocht ondernemen tegen zijn onderdanen tenzij dat overheidsrecht uitdrukkelijk was vastgesteld. Een geschreven grondwet was in die context helemaal niet nodig en precedent (dus jurisprudentie) vormde een belangrijke basis van de rechten van individuen.

Het geeft te denken: een Engelse historische traditie waarin de rechten van individuen centraal staan in relatie tot die van de staat, gekoppeld aan een invloedrijke Britse historiografische traditie waarin kritisch, van beneden naar boven, en van praktijk naar ideologie en formele organisatie gekeken wordt. En aan de andere kant van het Kanaal een van boven naar beneden kijkende, gezagsgetrouwe Nederlandse onderzoekstraditie die zich richt op ideologie en vorm eerder dan op praktijk, en zich oriënteert op continentaal-Europese inzichten waarin de staat een centrale rol speelt — gekoppeld aan een historisch patroon waarin de rechten van de staat voorrang hebben

59 Zie Cohen, *The crossroads of justice*.

60 Beide stelsels hebben overigens dezelfde middeleeuwse wortels. Zie voor een verhelderende bespreking van enkele van de belangrijkste verschillen tussen de Angelsaksische en de continentale tradities: Van Caenegem, *Judges, legislators and professors*, 33-39. Vgl. D. Kelley, *The human measure. Social thought in the Western legal tradition* (Cambridge Mass., 1990).

boven die van het individu. Die verontrustende parallel tussen historische rechtssystemen en de oriëntatie van de historiografische stromingen in de betreffende landen vraagt er om doorbroken te worden, en vormt een van de meest urgente redenen om zo nu en dan de zaken om te draaien en met de ogen van een buitenstaander naar de 'eigen' tradities te kijken.

Carolus van Europa. Keizer Karel V in 2000 herdacht

M. E. H. N. MOUT

Hij werd geboren in Gent, maar zijn broer en opvolger als keizer in Alcalá de Henares. Hij trouwde een Portugese prinses, zijn wettige kinderen en bastaarden werden geboren in verschillende landen (de Nederlanden, Spanje en het Duitse Rijk) en trouwden met Portugezen, Italianen, Oostenrijkse verwanten, een Engelse en een Franse prinses. Bij zijn afdanking in 1555 maakte hij de rekening op van zijn vele veldtochten en reizen: naar Spanje, de Nederlanden, Italië, het Duitse Rijk, Frankrijk, Engeland en Noord-Afrika. Keizer Karel V, dat was pas een echte Europeaan, is ons vorig jaar talloze malen voorgehouden. In vele Europese landen werd zijn geboorte in 1500 herdacht met tentoonstellingen, biografieën, congressen, bundels en wat niet al. De machtigste keizer aller tijden was hij, heersend over grote delen van Europa en over de Nieuwe Wereld, levend op de drempel van de Moderne Tijd, in een tijdperk van oorlog, expansie, culturele bloei en godsdienstige hervormingen. Hij sprak kennelijk tot de verbeelding van huidige regeringen, die voor deze herdenking vaak diep in de buidel tastten en de keizer misschien wel hebben aangezien voor een soort Europese Commissie in één persoon verenigd. Hij fascineerde ook nog eens het algemene publiek. De geleerden en kunstliefenden onder ons stroomden in groten getale naar de mega-tentoonstellingen in Gent, Bonn, Wenen en Toledo en tal van andere evenementen. Ook de geleerden lieten zich niet onbetuigd. Zij vervaardigden het ene boekwerk na het andere, evenals trouwens misschien minder geleerde, meer letterlievende en/of populaire schrijvers die hun verbeeldingskracht de vrije teugel lieten en Karel V lieten optreden in pure fictie of in een bonte en soms heel onderhoudende mengeling van historische feiten en fictie.

Een klein aantal van de enorme hoeveelheid boeken, ter gelegenheid van het herdenkingsjaar geschreven of heruitgegeven, zal hierna de revue passeren. De keuze van de te bespreken werken is grotendeels afhankelijk geweest van twee factoren: spreiding over de verschillende soorten publicaties, en spreiding over verschillende taalgebieden met een zekere voorkeur voor Nederland en België¹.

De verbeelding kleedt de keizer aan

Het heeft iets verwonderlijks dat Karel V omstreeks het jubeljaar 2000 figureert in een literair genre dat bij uitstek populair was in de negentiende eeuw, toen de geschiedwetenschap naast de historische verbeelding een nimmermeer overtroffen hoge vlucht nam: de historische roman. De Vlaamse medicus Hendrik Verbrugge schreef een 'vie romancée' van keizer Karel in de vorm van een autobiografisch bericht aan één van zijn onwettige kinderen². Een page duikt aan het eind van 's keizers leven in San Jerónimo de Yuste op. Hij, de pleegzoon van Karels majordomo Luis Méndez de Quijada wiens achternaam hij draagt totdat hij na Karels dood Don Juan

¹ Andere, niet onbelangrijke, factoren zijn geweest: het toeval, de welwillendheid van uitgevers en het tijdsbestek waarin dit recensieartikel werd geschreven: niet ieder ter recensie aangevraagd boek bereikte de redactie, bijvoorbeeld J. Denolf, B. Simons, ed., *Reconstructing the past. Het verleden als instrument* (Brussel, 2000) en P. Chaunu, M. Escamilla, *Charles Quint* (Parijs, 2000); het is denkbaar dat belangrijke boeken, vooral uit Zuid-Europa, niet tijdig zijn opgemerkt; boeken verschenen in of na de late herfst van 2000 konden niet meer worden behandeld.

² H. Verbrugge, *Keizer Karel. Testament van een Habsburger* (Tieft, 1999).